

פֶּשְׁקוֹוִילִים וּמוֹדְעוֹת קִיר בְּחִבְרָה הַחֲרָדִית

מנחם פרידמן

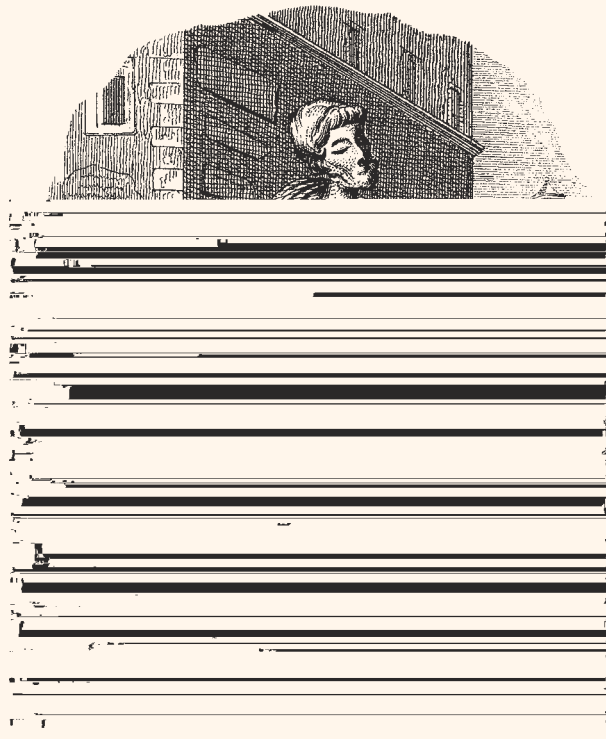
כל מי שמבקר בשכונות החרדיות של ירושלים ובני-ברק ואף בשכונות וויליאמסבורג ובורופארק שבניו-יורק אינו יכול שלא להבחין במודעות הרבות המודבקות על קירות הבתים בעיקר בסביבות בתי-הכנסת. המודעות האלו, המכונות במידה מסוימת של אי-דיוק "פשקווילים", מייצגות מגוון רחב של נושאים ומשקפות נאמנה את פניה המורכבות של החברה החרדית. בהן אפשר למצוא מודעות מסחריות, מודעות אבל ומספד ומודעות שעניינן ההווייה הדתית-חברתית של החברה החרדית. אלו האחרונות עוסקות בהתמודדות עם אתגרי העיר הישראלית החילונית המודרנית, במותר ובאסור על-פי הסמכויות הרבניות השונות (שאינן מדברות תמיד בשפה אחת) ובבילוי ובידור לנשים ולגברים (בנפרד כמובן). מודעות הקיר לסוגיהן, המהוות בבואה מרתקת של חיי היום-יום במרחב החרדי הייחודי, מאפשרות ללמוד רבות – אם אכן יודעים לקרוא אותן נכונה – על חברה זו שהיא כה רחוקה וזרה ובה בעת כה קרובה ורבת השפעה על החברה הישראלית כולה.

מודעות הקיר באזורי המגורים החרדיים ("גטאות") הן תופעה תרבותית-חברתית יוצאת דופן. בעבר הלא רחוק היו "לוחות-מודעות", שעסקו בעיקר בתחום הבילוי והבידור, חלק בלתי נפרד מהנוף העירוני החילוני. עם התפתחותם של אמצעי התקשורת והשינויים שחלו באורחות החיים העירוניים הפכו לוחות המודעות כמעט מיותרים. ואילו בחברה החרדית התחולל תהליך הפוך – מודעות הקיר של השנים האחרונות הן לא רק גדולות ומעוצבות יותר, אלא שהן מרובות יותר.

מאמר זה עוסק ברקע חברתי של תופעת "הפשקווילים" ביישוב האשכנזי הישן ובבסיסה התרבותית-דתית בחברה החרדית של היום.

מקורו של הפשקוויל

בסמוך לפיאצה נאבונה, אחד המקומות המתוירים ביותר ברומא, נמצאת כיכר קטנה הקרויה פיאצה פאסקווינו. באחת מפינותיה ניצב פסל של גבר חסר גפיים ולצדו חלק עליון חסר ראש של פסל אחר. זהו, ככל הנראה, פסלו של מינלאוס נושא את גופתו של פאטרוקלוס, מהדמויות המרכזיות של מלחמת טרויה. הפסל התגלה בשנת 1501 והוצב במקום בידי הקרדינל אוליביירו קאָאָפָה, לימים האפיפיור פאול הרביעי (1476-1559). המסורת המקומית מספרת על אדם ששמו פאסקווינו (Pasquino), איש חד לשון ומהיר עט – מורה שגר בקרבת מקום, חייט שהועסק בידי הממסד הכנסייתי ואולי סנדלר שחנותו שכנה בסמוך – שנהג להדביק מודעות סאטיריות על בסיס הפסל. שמו דבק בכיכר (Piazza Pasquino) ובפסל (Pasquino) (איור 1). כתובות הלעג והקלס נגד השליטים וראשי הכנסייה הקתולית הסבו תשומה לב ציבורית רבה ומשכו רבים לכתוב גם הם. ככל שהעלו הכתובות עלומות השם את חמתם של השלטונות, כך התחבבו יותר ויותר על האזרחים. כתב פלסטר זה כונה פאסקווינטָה (Pasquinata, בריבוי: Pasquinate). הממסד השליט, שלא ראה את התופעה בעין יפה, ניסה לעוקרה מן השורש, בין השאר על ידי מעקב אחר הכותבים וענישתם. כתוצאה מכך, נדדו הפאסקווינטה לפסלים אחרים בעיר ש"שוחחו" זה עם זה. ברומא היו חמישה פסלים כאלה שכוננו "הפסלים המדברים"¹ (סֶטוּאָה פֶּרְלֵנְטִי): אֵיל מֶרְפוֹרְיוֹ, לְאֶבְאָטָה לוֹאִיגִי, מְאֶדְאָמָה לוקֶרְצֵינָה, אֵיל פֶּקִינוֹ, אֵיל פֶּבּוֹאִינוֹ. התופעה הייתה פופולארית למדי עד המאה ה־18.²

איור 1: מימין: הפסל פאסקווינו, חיתוך עץ, המאה ה־17; משמאל: הפסל כיום. על בסיסו ניתן להבחין בפאסקווינטה. צילום: מנחם פרידמן

במרוצת המאה ה-16 נפוצה התופעה בכל אירופה. בצרפת הופיעו מודעות הקיר בעיקר בהקשר המאבק בין ההוגנוטים והקתולים;³ גם באנגליה עשו הפוריטנים והכנסייה האנגליקנית שימוש בסוג זה של ספרות, הקרויה באנגלית Pasquinade.⁴ גרמניה, שידעה מאבקים דתיים בין הקתולים והלותרנים, הוצפה במודעות וחברות (פמפלטים) סאטיריות, והמונח Pasquill התאזרח בשפתה. מגרמנית מצא הפסקוויל, ככל הנראה, דרכו לשפה היידיש,⁵ וממנה קצרה הדרך להתערות בשפת היישוב הישן האשכנזי בירושלים. השינוי הקל בעיצור השני (סמ"ך/שי"ן) תואם את הנוהג בספרות היהודית להחליף סמ"ך בשי"ן בתעתיק של שמות לועזיים (כגון אמשטרדם/אמסטרדם). אי-הכרת המקור הלועזי הביאה לחילופי שי"ן בשי"ן.

כתבי פלסתר מקורם קדום בהרבה למאה ה-16. כבר בתלמוד (בבלי, סוכה, כט א) אנו קוראים: "בשביל ארבע דברים מאורות לוקין; על כותבי פלסתר ועל מעידי עדות שקר ועל מגדלי בהמה דקה בארץ-ישראל ועל קוצצי אילנות טובות." רש"י פירש, שכותבי פלסתר הם אלה הכותבים "מכתבי עוול לשום דופי על אדם". בעקבות המצאת הדפוס (1450) והתפשטות ידיעת הקרוא וכתוב, הפכו מודעות הקיר תופעה בעלת חשיבות חברתית-דתית ופוליטית. פמפלטים ופאסקווינטה הופיעו תחילה בערים הגדולות, כלונדון לדוגמא, שבהן פעלו בתי דפוס רבים והיה בנמצא קהל קוראים גדול.

יתרה מזאת, ספרות הפאסקווינטה מצאה לה קרקע פורייה בעיקר בחברות שהיו נתונות לשלטון סמכותי המונע ביקורת חופשית מסיבות דתיות או אידאולוגיות. הפשקווילים, הכתובים לרוב בעילום שם, שימשו אמצעי ליחידים ולקבוצות לשים ללעג ולקלט דמויות הנחשבות לבעלות סמכות, לקרוא תגר על ההנהגה השלטת, בעיקר הממסד הדתי, ולהעביר לציבור מידע שנמנע ממנו במכוון.

הפשקוויל - תופעה "ירושלמית"

בסוף המאה ה-19 נוצרו בירושלים של היישוב הישן האשכנזי תנאים כמעט אידאליים לצמיחתה של תופעת הפשקווילים. בהמשך, בתקופת המנדט הבריטי (1918-1948), היו הפשקווילים מכלי הנשק החשובים בידי הקנאים הקיצוניים, שבאו בעיקר מקרב היישוב הישן האשכנזי, נגד המוסדות הציוניים ונגד אלה שנתפסו בעיניהם משתפי פעולה איתם. סוגה זו של ספרות-קיר עברה אחר-כך לשמש בחברה החרדית כולה.

היישוב הישן האשכנזי היה בעיקרו חברת מהגרים, שהתיישבו ברובם בירושלים, ומיעוטם ב"ערי הקודש" האחרות - חברון, טבריה וצפת. וכפי שכבר כתבתי במקום אחר,⁶ מאפיין זה לצד תנאי החיים ששררו ביישוב הישן ומשטר הקפיטולציות⁷ יצרו מבנה חברתי ופוליטי מיוחד במינו בעל אוכלוסייה מגוונת: רבנים ותלמידי חכמים שעלו לירושלים בגיל מבוגר, כדי לחיות בארץ הקודש את שארית חייהם; מבקשי אלוהים, קנאים נוטרי המסורת היהודית, שנמלטו מפני תהליכי המודרנה והחילון שהתחוללו באירופה; עניים שראו ב"חלוקה"⁸ משום הבטחת פרנסה. מכיוון שכך, חסרה חברה זו מעמד בינוני יציב העוסק לפרנסתו במסחר ובמלאכה ונושא בעול הציבור ומוסדותיו. שיטת ה"חלוקה", מן

היסודות הכלכליים החשובים של היישוב הישן, מנעה את צמיחתה של הנהגה קהילתית סמכותית. השליטה הפוליטית נחלקה אפוא בין הממונים על הכוללים, המנהלים של מוסדות הצדקה והחסד והרבנים שנהנו מיוקרה בקהילות המוצא באירופה. כל אלה, כמו גם התגברות מעורבותם של מוסדות ויחידים שביקשו לשנות את צביונו של היישוב באמצעות כינון מוסדות חינוך מודרניים וכו', הכינו את הקרקע לצמיחת ספרות פשקווילים ענפה.

העדר מנגנוני פיקוח ובקרה על פעולת הכוחות הפוליטיים-כלכליים השונים הותיר ערוץ כמעט יחיד בידי המבקשים למחות נגד מעשי עוול ושחיתות – כתיבת פשקווילים. "מלחמת מילים" הייתה אחד הביטויים של מציאות פוליטית ייחודית זו. על רקע ההיסטוריה היהודית של העדר ריבונות וכוח פוליטי, פשקוויל חריף התוקף במישרין או בעקיפין, במפורש או ברמיה, היה בו לא רק כדי להכות את היריב, אלא גם ליצור תחושת סיפוק אצל כותבו. מאחר שביישוב הישן האשכנזי פעלו סמכויות רבניות רבות, נהנו כותבי הפשקווילים מהגנת סמכות דתית זו או אחרת, גם במקרה שנעשה ניסיון להגביל את פעילותם ולהענישם.⁹

נוסף על כך, רוב אנשי היישוב הישן האשכנזי ראו את עצמם נוטרי המסורת מול רוחות ההשכלה המאיימות. היו בהם שעלו לארץ הקודש כדי לברוח ממגמות אלו, והנה להוותם מצאו גם בה כי אורחות החיים הולכים ומשתנים. מציאות זו נתפסה "פגומה" גם בעיניהן של הסמכויות הדתיות המתונות יותר, שמצאו עצמן אפוא בעמדת נחיתות עקרונית אל מול הקיצוניים. כאשר מחו הפשקווילים על שיתוף הפעולה עם המשכילים, הכירו הרבנים המתונים בכך שהכותבים מייצגים את העמדה הדתית האיראלית, והם הם "מקדשי השם הנותנים גוים למכים". גישה "סלחנית" זו היא שסייעה לביסוסה של התופעה שכה מאפיינת את היישוב הישן האשכנזי.¹⁰

ועוד, קיומם של בתי הדפוס היה, כאמור, תנאי חשוב להתפתחותה של ספרות הפשקווילים. בירושלים פעלו באותה עת בתי דפוס רבים, ולמעשה ענף זה שימש את עיקר התעשייה בעיר ועובדיו היו הפרולטריון היחיד כמעט.¹¹ גם אורח החיים של התושבים, שעסקו ברובם בצורה זו או אחרת בלימוד תורה ובתפילה, התאים לשגשוגה של ספרות הקיר. מנקודת מבט זו, ניתן להגדיר את בני היישוב הישן כעילית אינטלקטואלית משועממת, שקריאת פשקווילים ופמפלטים היוותה אחת מדרכי הבילוי והבידור שלה.

ספרות הפשקווילים בשיאה, 1918-1935

בתקופת המנדט הבריטי עבר היישוב היהודי בארץ ("היישוב") מהפכה רבת. מיישוב קטן ושולי המונה כמה עשרות אלפי יהודים, שבחלקם הגדול משתייכים ליישוב הישן, הפך חברה מודרנית המונה יותר מחצי מיליון נפש, המושתתת על כלכלה מתקדמת ובעלת צבא שעמד במבחן עליון במלחמת השחרור (1947-1949). רבים מצאצאי היישוב הישן השתלבו, בדרך זו או אחרת, ביישוב החדש, לבר ממיעוט דתי קיצוני שסירב להשלים עם המציאות החדשה והמשיך להחזיק בעמדותיו הבלתי מתפשרות ובהתנגדותו לציונות. הקנאים הקיצוניים,

שהתרכזו בעיקר בירושלים, התנגדו בתקיפות לכל ניסיון להכפיפם למוסדות השלטון העצמי של היישוב ("הוועד הלאומי" והקהילות המקומיות שהוקמו במסגרת "כנסת ישראל"), לרבות הרבנות הראשית. הצהרת בלפור (2.11.1917) וכיבוש ירושלים בידי חיילי אלנבי (9.12.1917) חוללו שינוי במעמדה של התנועה הציונית. הצהרת בלפור נתפסה בעיני רוב אנשי היישוב לא רק כהכרה בזכות היהודים על ארץ-ישראל, אלא גם כהכרה בציונות כמייצגת לגיטימית של עם ישראל ההיסטורי. ואכן, אחד המהלכים הפוליטיים הראשונים, שנקטה המנהיגות הציונית בארץ לאחר כיבוש ירושלים, היה הניסיון לארגן מחדש את הקהילה היהודית בעיר תחת הנהגה נבחרת אחת. המהלך הזה היווה איום על מעמדם של ממוני הכוללים, ראשי מוסדות החסד והצדקה וחלק מהרבנים וגדולי תורה, שעד לאותה עת נהנו מעצמאות רבה. גם הקנאים הקיצוניים ראו בצעדים אלה ניסיון השתלטות של "המשכילים החילוניים" על עיר הקודש ומוסדותיה. בכך ניתן האות להתחדשותה של מלחמת הדת בארץ-ישראל, שהייתה הפעם חריפה בהרבה הן עקב הנסיבות הפוליטיות המשתנות והן בגלל השינוי במשקלם של המחנות המעורבים. לא זו בלבד שהקנאים הקיצוניים והאנטי-ציוניים נמצאו במיעוט והיו כמעט חסרי משקל פוליטי וכלכלי, אלא שרבים מראשי היישוב הישן האשכנזי ביקשו לאחד את השורות עם התנועה הציונית ולהשתתף בבניין היישוב.¹²

המאבק הראשון בירושלים היה סביב ארגונה של הקהילה. עסקנים ציוניים מרכזיים ביישוב החדש, בהם אליעזר זיגפריד הופיין ויעקב טהון, ביקשו להקים בשנת 1918 "ועד עיר כללי" משותף לכל העדות והקבוצות השונות, שיפקח על המוסדות והשירותים הקהילתיים בירושלים (איור 2). ניסיון זה נתקל כבר בראשיתו בהתנגדות עזה מצד הקיצוניים ומצד רבנים וראשי מוסדות שחששו למעמדם. בתגובה החליטו הללו על הקמת "ועד העיר האשכנזי". מערכת הבחירות המקבילה לשני ה"וועדים" הייתה סוערת ומלווה במלחמת פשקווילים. ואולם כבר בקיץ אותה שנה פרשו מ"וועד העיר האשכנזי" כל הציונים והמתונים והוועד הפך עדה חרדית נפרדת. לעומד בראשו נבחר הרב יוסף חיים זוננפלד (1849-1932), מחשובי הרבנים ביישוב הישן האשכנזי שהיה ידוע בקיצוניותו.¹³ האיש החזק בו היה תחילה ראובן שלמה יונגרייז, אך עד מהרה התבלט בתוכו עסקן צעיר בן לאחת המשפחות הקנאיות הקיצוניות ביישוב הישן האשכנזי, משה בלוי (1885-1946). בהיבנם שלא יוכלו להתמודד לבדם מול התנועה הציונית ומוסדותיה, הסתפחו בלוי וחבריו לתנועת "אגודת ישראל" העולמית. עד לאמצע שנות השלושים היה הסניף הירושלמי בהנהגתו זהה למעשה ל"וועד העיר האשכנזי" – העדה החרדית. "אגודת ישראל הירושלמית/ועד העיר האשכנזי – העדה החרדית" ניהלה מאבק קשה לשמירת עצמאותה של העדה החרדית והיבדלותה ממוסדות היישוב – הוועד הלאומי, הרבנות הראשית וקהילות "כנסת ישראל". במסגרת זו פעל, עד להירצחו (30.6.1924), יעקב ישראל דה-האן,¹⁴ שישבו ויוזכר בהמשך.

המציאות החברתית בארץ לא קפאה על שמריה, כפי שהתבהר גם למשה בלוי וחבריו עם בואה של העלייה הרביעית (1924). עלייתם של יהודים חרדים, שבתוכם בלטו חסידי גור, היסוד הדינאמי והחזק ביותר ב"אגודת ישראל"

איור 2: מודעה על הרצאה בנושא ייסוד ועד עיר כללי, מרס 1918

בפולין,¹⁵ הכניסה רכיב חדש ובעייתי מבחינת הקבוצה הירושלמית. לעולים הייתה ארץ-ישראל מקום מקלט. הם לא עלו אליה כדי להיטמע ביישוב הישן, אלא ביקשו להשתלב ביישוב הציוני המתפתח. רובם התיישבו בתל-אביב, בחיפה ובמושבות, בסרבם לאמץ את עקרון ההיבדלות שחרתה "אגודת ישראל" הירושלמית על דגלה. יתרה מזו, מגמת ההתרחקות של הדור הצעיר ביישוב הישן מהדת ומהמסורת הלכה וגברה. רבים מבני משפחות הקנאים הקיצוניים עברו למחנה היריב, אפילו במשפחתו של מנהיגם משה בלוי. אחיינה של אשתו, יעקב אורנשטיין, הצטרף תחילה לקומוניסטים ואחר-כך היה חבר ב"ברית-הבריונים" ובלח"י.¹⁶ אחותו של יעקב התגיסה לצבא הבריטי ולימים אף נישאה לקצין בריטי.

יום-יום נידלדלו השורות, ולנגד עיניהם של הקנאים הלכה ונשתנתה ארץ-ישראל היהודית בכלל וירושלים עיר הקודש בפרט. מעשי חילול שבת ואכילת נבלות וטרפות היו לדבר שבשגרה. מציאות "קשה" זו הייתה איום על הקנאים הקיצוניים, שהפנו את עיקר זעמם כלפי הרבנות הראשית על חרייה האשכנזים (הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב צבי פסח פרנק והרב פישל ברנשטיין) שבה ראו "משתפת פעולה" עם היישוב הציוני ומוסדותיו.¹⁷ כמו בכל קבוצה אידאולוגית קיצונית שבה ה"בוגדים" מבפנים נתפסים כאויב המר ביותר, כך גם הרבנות הראשית הייתה לגביהם הסיטרא אחרא. ויותר מכולם, גילם הרב קוק

בעיני הקנאים את "הצביעות הדתית"¹⁸ בכך שנתן בכתביו הדתיים-אידאולוגיים ובדרשותיו "הכשר" לציונות החילונית ולמפעלה בארץ. האמצעי העיקרי במאבק זה היה הפשקווילים והפמפלטים, שהחריפים והגסים שבהם כווננו אל הרב קוק ובני בריתו ואל הרבנים והאדמו"רים מהמחנה החרדי שחלקו לו כבוד.

בשנות השלושים הגיעה לשיאה פעילותן של הקבוצות הקיצוניות שחשו בצלה של "אגודת ישראל" הירושלמית. אלו יצאו בפשקווילים נגד הרב קוק ונגד "אגודת ישראל" עצמה, שהתקרבה בהדרגה לממסד הציוני נוכח הנסיבות הפוליטיות המשתנות בארץ ובאירופה – התגברות האנטישמיות ועליית הנאציזם בגרמניה, הפיכתה של ארץ-ישראל מקום מקלט ליהודים הנרדפים והתעצמות ההתנגדות הערבית להתיישבות היהודית בארץ. לנגד עיני הציבור החרדי בירושלים נשתנתה הפרהסיה היהודית תכלית השינוי. רוב הבאים בעלייה החמישית מפולין ומגרמניה (1933-1939) היו חילוניים, ובעקבותיהם שינו פניהם אורחות החיים ברחוב היהודי, שהפך – למגינת לבם של הקנאים הקיצוניים – יותר ויותר מודרני, אירופי. חילונה ההולך וגובר של רשות הרבים עורר את זעמם, בעיקר קיומם של משחקי כדורגל בשבתות וחגים. התפתחות התחבורה הממונעת, שהחלה כבר בסוף שנות העשרים, גרמה לחילול שבת בוטה. אופני הבילוי והבידור בתל-אביב, בחיפה ובירושלים היו אף הם כרוכים יותר ויותר בחילול שבת. כך גם התפתחותה של החקלאות היהודית ובעיקר של משק החלב (החליבה, הפסטור, השינוע למחלבות והקירור).

עלייתם של חברי "אגודת ישראל" מפולין ומגרמניה, שנקלטו ברובם ביישוב החדש, הגבירה כאמור את החיכוך הפנימי בתוך "אגודת ישראל", לא רק בשאלת היחס לציונות אלא גם ואולי בעיקר בסוגיית החינוך. בעוד שאנשי היישוב הישן התנגדו לכל שינוי במערכת החינוך, ראו העולים החדשים חשיבות עליונה להעניק חינוך מתקדם יותר לבניהם ולבנותיהן. באמצע שנות השלושים הגיעו הדברים לידי קרע. הקיצוניים, בראשותם של עמרם בלוי (אחיו של משה בלוי) (1894-1974) ואהרן קצינלבוויגן (אחיו של רפאל קצינלבוויגן ממנהיגי "אגודת ישראל") (1902-1978), פרשו והתארגנו תחילה במסגרת קבוצה דתית-פוליטית בשם "החיים"¹⁹ (תרצ"ה, 1935), שמאוחר יותר (תרצ"ט, 1939) כינתה עצמה "נטורי-קרתא". הפשקווילים והפמפלטים, שבהם נתנו פורקן לתחושותיהם הקשות, קוממו נגדם את כל האחרים ובעיקר את בעלת בריתם מאתמול, "אגודת ישראל". כאן המקום להוסיף, כי תפוצתה של ספרות הקיר הושפעה גם היא – עד כמה שהדבר נשמע פרדוקסאלי – מהשכלולים הטכנולוגיים בני הזמן. הדפסת הפשקווילים והפמפלטים נעשתה בשנות השלושים קלה יותר בזכות מכונות דפוס אוטומטיות חדשות שיובאו לארץ.²⁰

הפשקוויל ההיסטורי נגד האדמו"ר מגור

כמה מהפשקווילים של סוף שנות העשרים וראשית השלושים היו בעלי השפעה פוליטית מכרעת על מעמדם של הקיצוניים ותומכיהם. המשמעותי והחשוב ביותר, שהטביע את חותמו על מארג היחסים בתוך "אגודת ישראל" הירושלמית ובינה לבין תומכיה בפולין ובגרמניה, היה הפשקוויל שפורסם לקראת ביקורו של האדמו"ר מגור, רבי אברהם מרדכי אלטר בסיוון-תמוז תרפ"ז (יוני-יולי 1927).

חמש פעמים ביקר האדמו"ר מגור בארץ-ישראל לפני עלייתו אליה בשנת ת"ש (1940), והעילה המיידית לביקורו זה הייתה חתונת אחיינו, יהודה-ליב בן נחמיה. עמו הגיעו כמה בעלי הון שביקשו לבדוק אפשרויות לעלייה ולהשקעה בארץ. כדרכו בשני ביקוריו הקודמים (תרפ"א, 1921, תרפ"ד, 1924), ביקר האדמו"ר את הרב קוק וחלק לו כבוד. רבים מחסידיו בירושלים ביכרו את הרב קוק על פני הרב יוסף חיים זוננפלד, רב העדה החרדית, ולא היססו להודות בכך בפומבי.²¹ אולם באותו זמן ניהל עיתונה של "אגודת ישראל" הירושלמית, "קול ישראל", מסע חריף נגד הרב קוק על רקע תגובתו ה"פושרת" לפרשת חגיגות הביכורים שנערכו בשבועות (ו' בסיוון תרפ"ז, 6.6.1927) בעין-חרוד.²² הביקור נתפס אפוא בעיני הקנאים כסטירת לחי פומבית, ואחד מהם, מאיר הלר-סמניצר, פרסם בתגובה פשקוויל שהכה גלים בכל העולם היהודי אורתודוקסי. הפשקוויל היה בן חמש שורות בלבד וזו לשונו: "במקום שיש חלול השם אין חולקין כבוד לרב/ המסביר פנים לרשע הרי זה ממרגיזי אל! אברהם אברהם לגזירה שווה – לא לחנם הלך הזרזיר אצל העורב, אלא מפני שהוא מינות/ יום ד' לסדר הברדלו מתוך העדה הרעה הזאת/ אני מאיר הלר אחראי".²³

כדי לרדת לשורש הכתוב יש להכיר את התרבות הדתית-מסורתית ומקורותיה. המשפט הפותח הוא מובאה מהתלמוד (בבלי, סנהדרין, פא א) המתייחסת לפנחס בן אהרן הקנאי. משפט זה שימש קנאים יהודים לאורך ההיסטוריה להצדקת פעולות שפגעו במישרין או בעקיפין בסמכות דתית, והוא אף מצוטט אצל רש"י בפירושו על מעשהו של פנחס (במדבר כ"א, 7). כל מי שהתחנך בחדר מסורתי הכירו והבין את כוונתו בהקשר הנוכחי: הצדקת הפגיעה באישיות רבת-מעלה כמו האדמו"ר מגור. המשפט השני מופיע במדרש.²⁴ ה"רשע" הוא, כמובן, הרב קוק שהאדמו"ר הסביר לו פנים. המשפט השלישי מורכב משני חלקים: הראשון מבקש לומר, בלשון ההלכה, ששני ה"אברהמים" (=אברהם יצחק הכהן קוק ואברהם מרדכי אלתר) דינם שווה; השני הוא גולת הכותרת של הפשקוויל. "לא לחנם הלך הזרזיר אצל העורב, אלא מפני שהוא מינו" היא אמרה עממית הנפוצה מאד בציבור היהודי המסורתי ומופיעה במקומות רבים בתלמוד²⁵ ובמדרשים.²⁶ שני המקורות שהוזכרו מתייחסים להבדל שבין יעקב (הבן הצדיק) שלקח את רבקה, בת למשפחת בית אביו, לו לאשה, לבין עשו (הבן הרשע) שנשא את מחלת בת ישמעאל (בראשית כ"ח, 8-9) – ללמדך, שכל יצור (אדם או חיה) מתחבר לבן-מינו: צדיק לצדיק ורשע לרשע. אזכור אמרה זו בפשקוויל שלפנינו בא לרמז שביקורו של האדמו"ר מגור אצל הרב קוק מעיד על מהותם הרוחנית השווה של השניים. כדי להוסיף פגיעה על עלבון, לא ציטט מאיר הלר-סמניצר את האמרה כלשונה, אלא שינה בה מלה אחת: "מינות" במקום "מינו"; רוצה לומר, שהשניים הם מינים (כופרים); שינוי מזערי כביכול שהעניק לפשקוויל את עוצמתו.

החתימה על הפשקוויל היא יוצאת דופן מכמה בחינות. רוב הפשקווילים לא זו בלבד שהם נכתבים בעילום שם, הם גם אינם מתוארכים, בהיות הפשקוויל תגובה מיידית לאירוע מסוים הידוע לכולם. ציון התאריך הפעם נעשה, ככל הנראה, משום שהוא חלק מהותי מן התוכן. מבנה התאריך וזיקתו לפרשת השבוע – "יום ד' לסדר הברדלו מתוך העדה הרעה" – אינם יוצאי דופן במסורת היהודית. מקובל במכתבים או במודעות לאזכר את פרשת השבוע (סדר-סדרא)

ואף לבחור מתוך הפרשה או ההפטרה פסוק המתאים לעניין. הכותב נטל את הפסוק מתוך פרשת השבוע, פרשת קורח (במדבר ט"ז, כ"א), ושייך אותו לעניינו – כשם שהאל ציווה להיבדל מקורח ועדתו, כן יש להיבדל מהאדמו"ר מגור, ממש כמו מהרב קוק.

מאיר הלר-סמניצר שחתם על הפשקוויל היה ידוע למדי בירושלים ונמנה עם חבורת הקנאים הקיצוניים, שהרבו להשמיץ את הרב קוק. כבר בשנת תרפ"ב (1922) פרסם (עם חברו יוסף הופמן) את הפמפלט "קול גדול" נגד הרב קוק והועמד על כך לדין בבית-משפט השלום בירושלים²⁷ (אגב, סגורו, יעקב ישראל דה-האן, ביקש לנצל את הבמה למתקפה פוליטית על הרב קוק ומחנהו). עם זאת, נודע הלר-סמניצר כצדיק ופרוש. סיפרו עליו בירושלים, שהוא פוקד את ביתו רק בערב שבת ואילו ביתר ימי השבוע הוא יושב פרוש בבית המדרש ועוסק בתורה. כשם שמחברים רבים של הפאסקווינטה באירופה לא היו פרחחים ואנשי שוליים, גם כותבי הפשקווילים בירושלים לא היו קוטלי קנים.

הפשקוויל זעזע את אמות הספים והכה גלים בקרב חסידי גור בארץ ומחוצה לה, בעיקר בפולין, שבה היה הרבי אברהם מרדכי אלטר בחזקת צדיק הדור "האוטוריטט היותר גדול בעולם"²⁸. להכריז בריש גלי, שהרבי הוא רשע וכופר היה מעשה שלא ייעשה ולא ייסלח, ואנשי "אגודת ישראל" הירושלמית חשו כמעט חסרי אונים מול הזעם שהופנה כנגדם. הפשקוויל נצרב בזיכרון הירושלמי והשלכותיו היו קשות וארוכות טווח. בשנות השישים שוחחתי עם אחד מהם, הרב רפאל קצינלבוויגן, שהיה בשנות העשרים ממנהיגיה הבכירים של "אגודת ישראל" הירושלמית. הוא זכר את הפרשה לפרטי פרטיה. כשהזכרתי את האמרה התלמודית המצוטטת בפשקוויל, "לא לחנם הלך זרויר אצל עורב, אלא מפני שהוא מינו", חיך ותיקן אותי בלחישה ובקריצה, "מפני שהוא מינות".

מכתביו של משה בלוי, מנהיגה של "אגודת ישראל" הירושלמית, מלמדים על המבוכה הרבה, שאחזה בו ובחבריו.²⁹ הם ידעו, ש"אגודת ישראל" בפולין, הנשלטת בידי חסידי גור, היא מבעלות-הברית החשובות ביותר של עדתם הקטנה במאבקה בציונות וחיפשו דרך כיצד לרצות את החסידים על הפגיעה הבוטה ברבם הנערץ. לכאורה, יכלו להסתייג באופן גלוי מכותב הפשקוויל, להוציאו מכלל העדה ואף להחרימו כדין מבזה תלמידי חכמים,³⁰ אבל זאת נבצר מהם לעשות. מערכת היחסים בין הקנאים "האקטיביים", המפרסמים פשקווילים או יוצאים להפגין בראש חוצות נגד חילול שבת, לבין הסביבה החברתית שלהם התומכת בהם במעשה ואף במחדל (קנאים "פאסיביים"), מורכבת ביותר.³¹ בסופו של דבר, זוכים הקנאים האקטיביים ליחס של הערכה ואף הערצה על יציאתם נגד מעשים המנוגדים לתפיסתם את הדת – גם אם מחאתם אלימה. על כן, לא יכלה העדה החרדית להחרים את מאיר הלר-סמניצר בלי לעשות שקר בנפשה. ככל שגינתה את הפשקוויל וראתה בו משגה חמור מבחינה פוליטית, לא יכלה לתת לגיטימציה למי שפגישתו עם הרב קוק היה בה כדי להכשירו בעיני הציבור הדתי-חרדי.

כדי ליישר את ההדורים, הציע הרב הירושלמי החשוב אליהו קלצ'קין ("הרב מלובלין") לבוא עם הרב זוננפלד וחברי בית הדין של "ועד העיר האשכנזי" (בד"ץ) למלונו של האדמו"ר מגור (מלון רוזנשטרויך ברחוב החבשים) כדי

להתנצל בפניו. בכך חשב להרגיע את הרוחות ולשמור על שלמות עדתו. אך בבוא המשלחת לחלות את פני האדמו"ר מגור, סירב בנו, רבי שמחה בונים אלטר,³² לאפשר את הפגישה. חברי המשלחת עמדו זמן-מה לפני הדלת הסגורה ועזבו נעלבים את המקום. הם שמו פעמיהם אל הכותל המערבי לשאת תפילה לשלומו של האדמו"ר ובני ביתו לבל ייפגעו הללו מפני העלבון. ביום שישי, א' בתמוז תרפ"ז (1.7.1927), פרסם "קול ישראל" מודעה שכותרתה "מאורע מעציב מאד" (איור 3), שלמרות לשונה התקיפה לא הזכירה את שמו

איור 3: מודעה המוחה על פגיעה באדמו"ר מגור, "קול ישראל", 1.7.1927

של מאיר הלר-סמניצר ולא הטילה עליו כל סנקציה. חסידי גור סירבו להתרצות וכעסם גבר. הרב יצחק מאיר לוין, מנהיגה של "אגודת ישראל" בפולין וחתנו של האדמו"ר, כתב למשה בלוי: "כל מי שיודע איך רגילים בירושלים לצאת בחרמות ובנידויים נגד מבזה את הקדשים, רואה שעשיתם כל זאת כמי שכפאו שד והנחתם מקום לחשדים שונים מובנים..."³³ כעבור שבועיים התחוללה בארץ רעידת אדמה, ולוין תלה זאת בביזוי שביזו הירושלמים את האדמו"ר.³⁴ הכלים נשברו. חסידי גור וראשי "אגודת ישראל" בפולין, שהשפעתם בתנועה העולמית הלכה וגברה, לא שכחו ולא סלחו. אף-על-פי שהזמן ריפא במידה מסוימת את הפצעים, רישומו העז של הפשקוויל לא פג.

פשקוויל החגונה ל"ספר הלבן" של פאספילד

במאורעות תרפ"ט (1929), נוכחו מנהיגי "אגודת ישראל" הירושלמית שגורלם נקשר, ברצונם ושלא ברצונם, בגורל היישוב היהודי הציוני בארץ. לא זו בלבד שהלאומנים הערבים, חסידי המופתי אלחאג' אלאמין אלחוסייני, שללו את זכותם של היהודים להתפלל ליד הכותל המערבי, אלא שמרבים הנפגעים בפרעות נמנו עם אנשי היישוב הישן בחברון ובצפת. על השפעתם העזה של הפרעות בחברון על מנהיגות "אגודת ישראל" הירושלמית אפשר ללמוד מדברים שנכתבו ב"קול ישראל" (ח' אלול תרפ"ט, 13.9.1929) בדבר פגישה שהתקיימה בין הרב זוננפלד וראובן שלמה יונגרייז עם הנציב העליון כעבור שלושה שבועות. לאור הבטחות ממשלת המנדט לפני הפרעות, יצאה "אגודת ישראל" בהודעת הרגעה לעדתה, ולאחר הפרעות חשה אחריות למה שקרה: "בחברון – צוטט יונגרייז בכתבה – היו בחורים צעירים ואילולי היותם סומכים על הגנת המשטרה היו מגנים על עצמם והיו משיבים מלחמה שערה ולא היו נופלים כאמיר אחר הקוצר לפני הפורעים האכזריים חלאת המין האנושי".³⁵ דיבור "ציוני" כזה מעיד על עצמת המשבר. המציאות הבהירה לאנשי "אגודת ישראל" שאין בכוחם לנהל פוליטיקה יהודית נפרדת. תהליך ההסתגלות למציאות החדשה לא היה קל, מה גם שדווקא בראשית שנות השלושים גבר, כאמור, תהליך החילון של הפרהסיה היהודית.

לרגע נדמה היה לעדה החרדית, שהכול חלום בלהות ובעוד רגע קט יקיץ הקץ על ההזיה הציונית. בכ"ט תשרי תרצ"א (21.10.1930) פורסם "הספר הלבן" של פאספילד (שר המושבות בממשלת בריטניה), שעל פיו תיפסק העלייה היהודית לארץ-ישראל ויוטלו הגבלות קשות על רכישת קרקעות ועל התיישבות יהודית. רבים האמינו, שנסתם הגולל על הצהרת בלפור והקיץ הקץ על החלום הציוני. בעוד היישוב כולו מגיב בזעם, בהפגנות ובשבתון, ראו בכך הקנאים הקיצוניים את יד ההשגחה העליונה. פשקוויל, שפורסם לרגל ה"ספר הלבן" (איור 4), מברך על "שנתבטלו הציוניות והלאומיות ונהרס הבית הלאומי", תוך שהוא מונה את מאפייני החילון של ארץ הקודש: הפריצות והחציפות (לבושן הלא-צנוע של הנשים), חילול שבת (משחקי כדורגל) ואכילת נבלות וטרפות (אטליזים ומסעדות לא-כשרות). ב"קול ישראל" אף נתפרסם מכתב בחתימת "צעירי החרדים" (משה בלוי ידע בלי ספק מי הם), ש"היהדות החרדית לא הפסידה דבר מפרסום הספר הלבן".³⁶

קריאה מדוקדקת בעיתונה של "אגודת ישראל" הירושלמית מלמדת על המתח הפנימי בין ההנהגה בראשותו של משה בלוי לבין הקנאים הקיצוניים, מפרסמי

ב"ה

קרני... רשעים אנדע

הרואה מקום שנעקרה ע"ז אומר: ברוך שעקר ע"ז מארצנו. ועל בשורות טובות סברך הטוב והמטיב (וברכות פ"ט)

היות שהיום נתקבלו ידיעות

שנתכטלו הציוניות והלאומיות ונהרס הבית הלאומי יהיתה מקור כל הפריצות וההציפות

חילול שבת ואכילת נבלות וטרפות וכדומה בארצנו הקדושה. ובכן כל יראי ה' עליכם לקרות חלק ולהשתתף בשמחה זו. להודות ולהלל לר' על הטוב אשר נמלנו. זה היום עשה ה' נגילה ושמחה בו.

המנישר

1930.10.21

הודעה להקהל החרדי

ולארגוני אגודת ישראל באה"ק ליום פרסום ספר הלבן

פני ההתמסרות העזה העצורה בלב תושבי אה"ק ובלב ראשי הישוב ביום הזה, העלולה לגרום לביטויים או מעשים שאינם מובילים אל הספירה הכירה אגדת ישראל בהנחיצות לדחות לימים אחרים את תגובתה על הספר הלבן. בעוד ימים אחרים תפרסם אגודת ישראל כרח מיוחד.

ואשר לסדר היום וההחלטות שנתקבלו ע"י מוסדות ישובים אחרים הננו להודיע:

א. נכדי לתת הבעה לצער הישוב כסדרת אגודת ישראל אל הכרות במלחמה וסגירת התנועה. בשעת אשר נקבע ע"י מוסדות הישוב האחרים. כלי נפיה ופניו אלמנת ומכלי המגנות אל המשטרה.

ב. שחובת הספד הנעדר אינה חלה על בני הנעדרים של אגודת ישראל. אם יראה צורך באסוף בני הנעדרים לחיפה בנין ארץ ישראל תבא אגודת ישראל בדברים עם מוסדות הישוב האחרים על אופן וזמנה וסוגי הצעדים של היהדות החרדית ביה.

ג. שאגודת ישראל אחראית רק בעד החלטת המתכבדת על ידה או בפירוש בהסכמתה והנמסרת לצבור על ידה ובחתימתה. החלטת של מוסדות ישוב אחרים אינה עושה את אגודת ישראל אחראית עליון ואינו מייבט את הצבור החרדי.

מרכז אגודת ישראל באר"י

יחזקאל

יחזקאל

איור 5: פשקוויל מטעם "אגודת ישראל", המודיעה על דחיית תגובתה על "הספר הלבן" של לורד פאספילד, 21.10.1930

איור 4: פשקוויל החברך על "הספר הלבן" של לורד פאספילד, 21.10.1930

הפשקוויל הנ"ל, בהנהגת עמרם בלוי ואהרן קצינלבוין שעמדו אז בראש צעירי "אגודת ישראל". מצבה של ההנהגה הירושלמית כלל לא היה פשוט. משחקי הכדורגל בשבתות, שנעשו תופעה קבועה, משכו המונים ובהם בני נוער רבים. כל הניסיונות להביא להפסקתם עלו בתוהו, ולא היו חילוקי דעות בדבר האחראים למציאות עגומה זו: המוסדות הלאומיים הציוניים מחד גיסא והרבנות הראשית מאידך גיסא. אך לאחר פרעות תרפ"ט שוב לא יכלו החרדים להתעלם מרגשותיהם של היישוב היהודי בארץ ושל יהדות התפוצות, בעיקר בפולין. בפשקוויל שפורסם בכ"ט תשרי תרצ"א (21.10.1930), "הכירה אגדת ישראל בהנחיצות לדחות לימים אחרים את תגובתה על הספר הלבן" (איור 5). המבוכה הפנימית מבצבצת כמעט מכל שורה: מצד אחד הזדהות עם רובו של היישוב, ומצד שני הימנעות ממחויבות לשיתוף פעולה. בתמורה להשתתפות אנשיה בפעולות מחאה נגד "הספר הלבן", ניסתה "אגודת ישראל" להשיג את הפסקת המשחקים בשבת. היא אף הייתה מוכנה לפצות, עם הוועד הלאומי, את אגודת הספורט "מכבי" על הפסדיה בגין כך. אולם ההסכם החזיק מעמד זמן קצר בלבד.

המתח בין "אגודת ישראל" לבין הקנאים גבר. משה בלוי ניסה לשכנע את הקנאים לרסן עצמם. במכתב ארוך הוא כותב, בין השאר: "אין שום חלוקי דעות בינינו בזה שהננו צריכים להלחם נגד הציוניים והציונות ונגד משיחיות השקר שלהם. זהו תפקידנו הקדוש. אבל השאלה היא באיזה אופן לנהל מלחמה זו. ...אם נלך בדרך שאתם מבינים, היינו לבוא אליהם בעקיפין אצל ממשלת

אנגליה בשעה שזו מגבילה בכל יום ויום זכויות היהודים וגזירת גזירות נגד הישוב בכלל ולחתום חרב בגבם בשעה שהם נלחמים עם הממשלה בשביל גזרותיה והגבלותיה – דרך כזו לא לבד שלא יועיל, אדרבא ואדרבא יחזק אותם ככל כפליים. כי כל המון בית ישראל, אפילו החרדים, יתנו להם צדק. הם יֵעֲשׂוּ לקדושים ומגנים על עניני כלל ישראל וארץ־ישראל ואנו הבוגדים. ואם כן, יבוא גם הפסד לכל רעיון האגודה כי נשאר בודדים בשיטתנו. כל המון בית ישראל אפילו החרדים יפנו עורף אלינו ויהיה זה בכלל חלול ה'. כי לא יבינו אותנו לגמרי ויראו במעשינו רק שנאה אישית וסמיות עיניים. והרי חובה על כל בר ישראל ובפרט על הסתדרות חרדית לעבוד באופן כזה ששם שמים יתאהב על ידה ולא חלילה להפך. ...יסוד עבודתנו צריך להיות בנוי בעקר על המון בית ישראל החרדים שיכנסו לשדרותינו יחזקו את הסתדרותנו ויתנו לנו כח לזכות לעשות מה שאפשר לטובת דתנו וארצנו. והגיעו בעצמכם אם היינו מביעים שמחתנו או אפילו הסכמתנו לסגירת העלי' – אפילו אם רוב העולים הנם חלוצים – הכי הי' זה מגביר כחנו וחברינו או להיפוך הי' גורם בריחה בהמון מאתנו...".³⁷ אולם הקנאים הצעירים לא השתכנעו.

הפשקווילים בגנותו של הרב קוק

באותם ימים ממש התחולל מאורע נוסף, שהיה בו להעמיק את הקרע בין הרב קוק לקנאים. לרגל כינוס הקונגרס הציוני ה־17 בבזל (30.6.1931-15.7.1931) יזמה קבוצת עסקנים ירושלמית מכתב בחתימת הרב קוק, הרב איסר זלמן מלצר (ראש ישיבת "עץ חיים") והרב אבא יעקב בורוכוב אל צירי הקונגרס בבקשה שיפעילו את השפעתם למניעת חילול שבת. אולם בצד הבקשה הייתה גם קריאה לתרום לקרן היסוד. הקנאים ראו את הכרוז והתחלחלו, לא רק משום הקריאה לתרום לקרן ציונית, אלא ואולי בעיקר, משום מעורבותו של הרב מלצר שהיה אחד מחברי "מועצת גדולי התורה" של "אגודת ישראל". הם הוציאו פשקווילים פוגעניים נגד הרב קוק, ביניהם זה שכותרתו "להזהיר גדולים", המפרט את "חטאיו": "החתים מעריצו ביו"ט למען ז'בוטינסקי... בפתיחת האוניברסיטיט בירושלם... אותו האיש נאם עליו... 'כי מציון תצא תורה'... פסק [ש]כופין על הצדקה לקרן היסוד... נשאר בועד הלאומי של החפשים..." (איור 6).³⁸

הדברים עוררו ביקורת נוקבת בקרב ראשי "אגודת ישראל" העולמית. אחד הבולטים באנשי החינוך שלה ששהה באותו זמן בברלין, ד"ר משה אורבך, כתב לעיתון "הארץ": "לצערי הגדול קראתי בגליון 3522 של עתונכם 'הארץ' שנתפרסמו מודעות המכילות גידופים נגד מעב"ת הרב הראשי קוק שליט"א. לא ראיתי המודעות ואיני יודע תכנן ומי חתם עליהן, על כן איני יכול לדון עליהן ועל חותמיהן. מובטחני, שמנהלי האגודה אין להם חלק במודעות אלו, אבל מובן שאני מתנגד ניגוד גמור לאלה אשר מעיזים פניהם לחרף איש גדול ומצוין כרב קוק שליט"א ולא אותו מזלזלים כי אם את עצמם. לא בכל שיטותיו ובכל דרכיו הנני מסכים לרב קוק, אבל יותר מעשרים שנה הנני מכיר ומוקיר אותו לאיש צדיק במדה ובמדע, ד' יאריך ימיו בנעימים להיות ממנהיגי דורנו להרביץ יראת ד' ותורתו בישראל".³⁹ באותו מכתב, אף טען הכותב, שמנהיגי "אגודת ישראל" העולמית, מייסדה ומנהיגה יעקב רוזנהיים והרב עזרא מונק, רבה של קהילת עדת ישראל בברלין, שותפים לדעתו.

איור 6: פשקוויל של הקנאים הקיצוניים נגד הרב קוק בעקבות הברכה שנשא בקונגרס הציוני ה-17, קיץ 1931

גם אם לראשי "אגודת ישראל" הירושלמית לא היה חלק בהפצת הפשקווילים, לבטח ידעו מי אחראי להם. הם בוודאי לא היו שותפים לדעה, שהרב קוק הוא איש גדול ומצוין וצדיק.⁴⁰ בקיץ תרצ"א (1931) גברו העימותים סביב משחקי הכדורגל בשבתות ובראש-

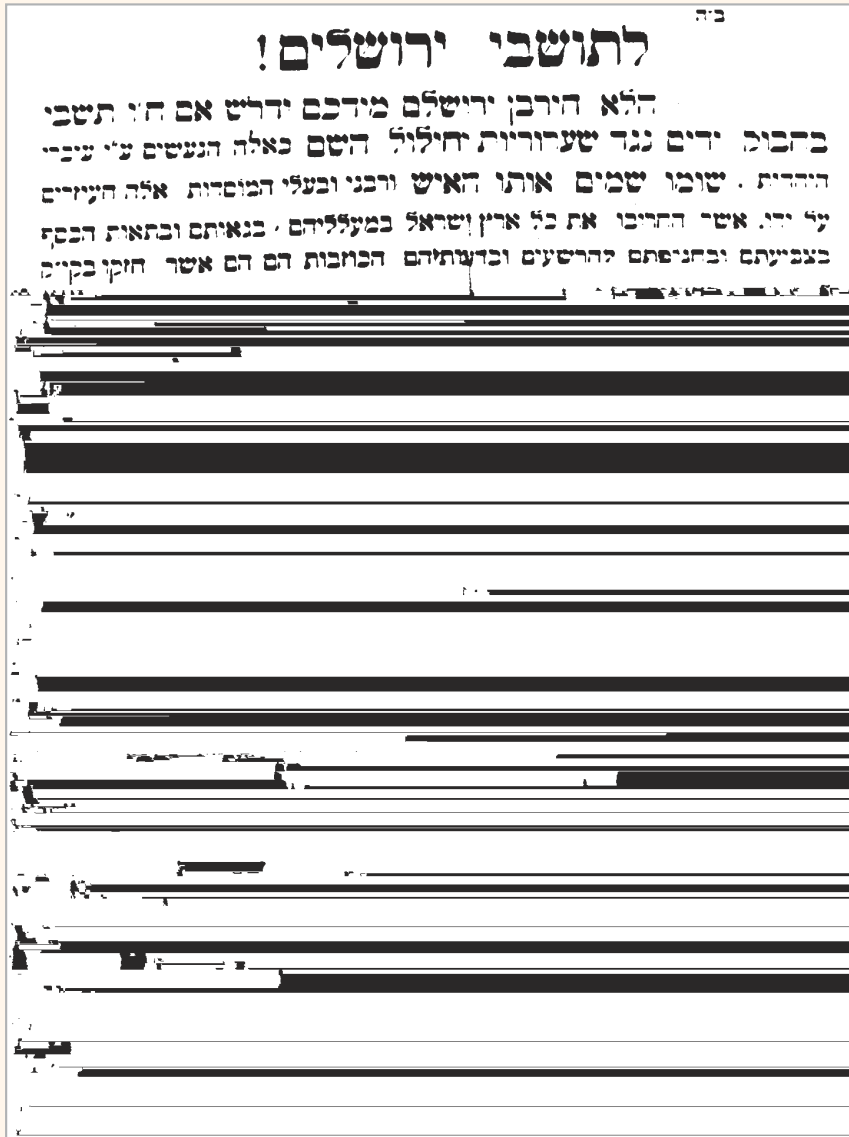
השנה. במקביל הגיעו ידיעות על חילול שבת במושבים וקיבוצים ובחיפה. בדיוניהם של מנהיגי האגודה הירושלמית היו אפילו מי שהציעו כי המחלל שבת בפרהסיה לא יובא לקבר ישראל.

בט' אדר ב' תרצ"ב (17.3.1932) נתפרסמה ב"קול ישראל" מודעה קטנה מטעם צעירי "אגודת ישראל": "לחברי הסתדרותנו, באור ליום ד' ט"ו אדר ב' [אדר ב', ליל שושן פורים], בשעה שלש וחצי בבית הכנסת ברוידא [בשכונת כנסת מאחורי שוק מחנה יהודה] יהי' כנוס חברים כללי. סדר היום: והשתיה כדת, צהלה ושמחה, פסק דין ליצנותא דע"ז ואביזרייהו ונהפוך הוא. הכניסה רק לחברים". ביום רביעי רעשה כל ירושלים בגין "פסק הדין", שנודע מעתה והלאה בשמו "המשחק הידוע", שהתרחש באותו כינוס פורים.⁴¹ הייתה זו הצגת נערים שבמרכזה משפטו של הרב קוק הנדון לבסוף למיתה. "ההוצאה להורג" הייתה מלווה במצהלות נערים וב"התעללות בגופה". עד היום מתלחשים בירושלים החרדית מי שיחק את תפקיד הרב קוק ומי את המוציא להורג. גם האדמו"ר מגור (שכמה ימים קודם לכן סיים ביקור נוסף בירושלים) לא יצא נקי מידי הקנאים.⁴² ראשי "אגודת ישראל" בירושלים טענו שמדובר במשובת נעורים והם אינם אחראים לכך, אך איש לא שעה להם. אמנם לא היה כאן מעשה מכון מלמעלה, אך האווירה המורעלת הכשירה את הקרקע לכך. בית הדין של הרב קוק, בראשות הרבנים צבי פסח פרנק ופישל ברנשטיין ("המתונים"), תבע להעניש את מנהיגי צעירי "אגודת ישראל" ולהפסיק לתרום למוסדותיהם.⁴³

ביום ראשון, י"ט אדר ב' (27.3.1932), נפטר הרב יוסף חיים זוננפלד. למשה בלוי הייתה זו אבדה קשה. אמנם הרב זוננפלד היה אחד הרבנים הקיצוניים בירושלים, אך יחד עם זאת השכיל להבין את המציאות ההיסטורית המשתנה. הקנאים הקיצוניים העריצוהו ולא העזו להתייזב כנגדו, ואילו הוא ברצותו ידע לאכוף את דעתו עליהם.⁴⁴ לאחר מותו יצאו הדברים מכלל שליטה. תחילה במסע ההלוויה לרב אליהו קלצ'קין (נפטר י"ז אייר תרצ"ב, 23.5.1932), שהיה מקורב בערוב ימיו לרב זוננפלד ועמו יחד פרסם איסור על צפייה במשחקי כדורגל⁴⁵ ובו רמזים עבים בגנותו של הרב קוק.⁴⁶

מסע ההלוויה היה אמור להתעכב בישיבת "עץ חיים" לנשיאת הספדים. את מיטת המת נשאו צעירי "אגודת ישראל". רבנים רבים הגיעו להלוויה, בהם הרב קוק וכן הרב שלמה אהרונסון והרב בן ציון עזיאל – רבניה של תל-אביב. לאחר שהרב פנחס אפשטיין, חבר בד"ץ העדה החרדית, סיים את הספדו, נתבקש הרב קוק לשאת את דבריו. משראו זאת נושאי המיטה, הם אחזו בה והסתלקו במהירות לעבר בית העלמין בהר הזיתים. דבר זה נעשה לעיני קהל רב, רבנים וגדולי תורה, ואף זכה לתהודה רבה בעיתונות היהודית. ראשי "אגודת ישראל" בגרמניה הביעו סלידה מן המעשה. בפולין פרסם מנדל קמינר, קרוב משפחתו של האדמו"ר מגור, מאמר תחת הכותרת "תלמיד חכם שלא הוספד כהלכה",⁴⁷ ובו הוא כותב לא רק על פרשת ההלוויה אלא גם על הפמפלטים המאוסים המוציאים שם רע ל"אגודת ישראל".

רצף האירועים, "המשחק הידוע" ופרשת ההלוויה, הביא את הנהלת ישיבת "עץ חיים", בוודאי בהסכמת העומד בראשה, הרב איסר זלמן מלצר, לקנוס את האברכים שהבריחו את מיטת המת וביזו את הרב קוק. אולם לא היה אפשר למנוע פרסומם של פשקווילים נגד העונש (איור 7).

איור 7: פשקוויל תמיכה במבריחי מיפת המת
 בהלוויית הרב אליהו קלצ'קין, יוני 1932

בטרם פג רישומם של הפשקווילים הללו, נעשה צעד נוסף בחילונה של הפרהסיה היהודית בירושלים – הקמת בריכת המים ברוממה. בקיץ 1932 החליטה ממשלת המנדט להקים בשכונה בריכת מים בעלת קיבול של 2 מיליון קוב מים. עד אז הייתה ירושלים תלויה (בייחוד בימי הקיץ) בכמות בלתי מספקת של מים שהובאו ממעינות עין פארה (150 אלף גלון). הקמת הבריכה ברוממה וחיבורה למוביל מימי מעינות הירקון נועדו להביא את הבעיה לידי פתרון. במכרו זכתה חברה גרמנית שבסיסה במצרים. לביצוע העבודות הפשוטות, שהיו עתירות כוח אדם, הועדפו פועלים ערבים, ששכרם היה זול משכר הפועלים היהודים. אך הסתדרות העובדים לא הייתה מוכנה לעבור בשתיקה על הפסד מקום עבודה כזה. לאחר התערבות הממשלה הושגה פשרה, לפיה יימסרו עבודות יציקת הגג לפועלים יהודים. אבל דא עקא: המהנדסים הממשלתיים דרשו, שעבודות היציקה תתבצענה בלא הפסקה, בכל שעות היממה וגם בשבתות. ההסתדרות, בהסכמה מפורשת של חיים ארלוזורוב ומשה שרתוק, חתמה על הסכם העבודה. בשבת, ט"ז אלול תרצ"ב (17.9.1932), התייצבו הפועלים היהודים לעבודה כמדי יום. חילול השבת הפומבי

עולם חשך וצלמות – ד' ירחם!

כי בירושלם עיה"ק יתקיים אותו האיש עמלק ימח שמו וזכרו אשר ישלח ברכתו למסיבת מכבים המומרים לחלל שנתות בפרהסי' ודורסים ברגל גאווה בלעג ובזו את נשמת ישראל ופוצעים בכל שבת ושבת את לבות ישראל אשר אילו היו הללו קורעים את בשרנו הי' יותר נח לנו.

והשבת האחרון הכבידו לחלל עוד יותר את השבת כאופן נורא ומבהיל אשר התפוצצו כל לבות ישראל לראות את המחזות הזועות בשבת קודש ולרבים מישראל נהפך לאבל עונג שבת בעזה"י – יבא איש כזה וישלח את ברכתו למסיבות אלו, אוי ואבוי אל מה הגענו בארצנו הקדושה.

יהודים העלו על לבכם, האם שערנוה לפני עשרות בשנים כי יבוא צר ואויב כזה בשערי ירושלם, ועוד בשם רב יכונה אשר על האוניברסיטה יביע "כי מציון תצא תורה" (ע"ל) ואשר למכבים אלה ישלח את ברכתו, אותו האיש המין החנף והצבוע כחזיר נוכר באשפות ומעלה סרחון, ועוזרו ומסייעו ומלחכי פנכי שלו מגדילים ע"י את האנדרלמוסי' מסריחים ומחריבים את העולם ונפשות ישראל מהם ידרש, ועלינו ועל כל ישראל שלום.

צעירי שלומי אמוני ישראל

איור 8: פסקוויל נגד הרב קוק ("אותו האיש")
על ששלח ברכתו לוועידת "מכבי", ינואר 1933

בקרבת השכונות היהודיות, כרם אברהם ומקור ברוך, בברכת ראשי הסוכנות היהודית זעזע רבים, גם כאלה שלא נמנו עם "אגודת ישראל".⁴⁸ בראשית חודש טבת תרצ"ג (2.1.1933) נפטר הרב חיים שאול הכהן דואיק, מקובל ספרדי ידוע שהיה מקורב לכמה מראשי הקנאים. כשבא הרב קוק להספידו, מנעו זאת ממנו הקנאים הקיצוניים. לא עברו אלא שבועיים ימים והתחוללה סערה גדולה, כאשר הרב קוק שלח את ברכתו לוועידת "מכבי" (כ' טבת תרצ"ג, 18.1.1933). אף-על-פי שביקש בדבריו להקפיד על שמירת השבת, הרי עצם הברכה לארגון שנתפס אחראי לפעולות רבות שיש בהן חילול שבת לא יכול היה להתקבל על דעת הקנאים. אלה הפיצו שורה של פסקוילים חריפים וגסים בלא תקדים נגד הרב קוק שכונה "אותו האיש המין החנף והצבוע..." (איור 8). שוב רעשו אמות הספים. רבים בוודאי שמו לב למילים "אותו האיש", הכינוי התלמודי לישו הנוצרי.⁴⁹ עמרם בלוי, ששימש באותו הזמן עורך "קול ישראל", הואשם בחיבור הפסקוויל יחד עם אחיינו, יהודה בלוי. בית-דינו של הרב צבי פסח פרנק החרים את השניים והטיל איסור על העיתון "קול ישראל". הרבנים איסרו זלמן מלצר ומשה מרדכי אפשטיין (ראש ישיבת חברון) הצטרפו לגינוי. אך מנגד התכנס בד"ץ "ועד העיר האשכנזי – העדה החרדית" וביטל את החרם.⁵⁰

בעזרת השם נעשה ונצליח.

שנת צ"ג

אמיתות הדברים

כאשר תנועת החפשים פורקן עול מחללי שבת כפרהסיא. אוכלי נ"ים כשר החזיר הנמל והשפן, אוכלי המץ בפסח—עשו חיל בעוה"ר הוכרחו היהודים שומרי המסורת להתאחד ולהוציא את הרשעים מכלל ישראל כפי דין תורה"ק וכמו שעם ישראל עשה תמיד שהוציא מכללו את האפיקורסים.

או קמו הרשעים והזמינו להם "רבנים" כרוחם הם ההולכים בשמח עמלק ימ"ש (אשר קרן) ובראשם "אותו האיש" שאומר: ש"נפש החפשים היא מתוקנת יותר מנפש שלומי אמוני ישראל", ושאפשר להיות "יהודי ממדרגה ראשונה" ובאותה שעה לחלל ש"ק כפרהסיא, ולכפור בתורה"ק, והרבנים האלה "זכו להיות גם רבנים מפעוה"מ.

היהודים שומרי המסורת מחו נגד הרבנים האלה, כדי שהדור הצעיר לא ימשך אחריהם ואחרי שטתם, ה"רבנים" הנ"ל—מכין שלא יכלו לעשות בינאי המך שהרג את חכמי ישראל שהתנגדו לשטחאגויזם—התחילו להעניש את החרדים ב"מאסרים" ב"הורדה לחיים" ב"הוצאת לחם מפי מפס"—בקנסות, וגם בחרמות...

* * *

נתבונן לרגע בחלוצות עמנו: האם בימי בית שני לא היו וכן אשר הנהדרין (הפוסק הכי עליון של עם ישראל) היו צדוקים וישרים וימי הכהן גדול ויבנים לקדש הק"ל כבוד על כלל ישראל היו צדוק, יראי' וגם בימי השיע שריו- האם לא היו זמן שהרבה רבנים היו "סבורים" לו ולשפתו ומתנגדיו מכלו סאר בקהלם בכל מיני דריפות שרדפו אותם, אבל סוף האמת נצח והסיעות האלו הלכו לדראן עולם ועם ישראל נשאר כריא.

ותקוהנו חזקה בדי' שהסיעה הלאומית יורשתן של הסיעות הנ"ל) ובראשה "אותו האיש"—סופם יהי גם כן רע ומר כסוף של הסיעות הנ"ל ועם ישראל ישאר כריא וזוק בתורתו!

ואל הלוחמים אנו אומרים:

לחמו במרץ נגד האפיקורסים מחללי כל קודש

לחמו במרץ נגד הרע"בנים המשחמשים בתורתם קרדום לעבודת החרם שלהם!

לחמו במרץ נגד הרב הרשעדי "אותו האיש" המין החנף והצביע כחזיר ימ"ש.

לחמו במרץ נגד "אותו האיש" המסית ומדיח המחזיק בעמדת הרשעים, שצפון אחת של החפשים חשובה אצלו יותר מכל היהודים החרדים!

לחמו במרץ נגד "אותו האיש" המסיאנער "ד מחריב את כל היהדות ומנה את תהדיק ומשבת דת נוצרים ויש תקוה טובה שגם הוא יתנצר אף יפסק שפע הציונים סמנו וזיו רוב שאר ימאי (אנשי החרם) וזכאי

לחמו במרץ עפ"י החוק: וסוף האמת לנצח!

צעירי שלומי אמוני ישראל

איור 9: פשקוויל נגד הרב קוק ("אותו האיש") המחזק את ידי מתנגדיו, פברואר 1933

בתחילת שבט תרצ"ג (2.1.1933) פורסם פשקוויל חדש, חריף מקודמו, תחת הכותרת "אמיתות הדברים" הקורא ללחום במרץ נגד "אותו האיש" (איור 9). התגובות שקיבל משה בלוי מוורשה ומפרנקפורט היו הפעם חריפות במיוחד. כתב יעקב רוזנהיים: "מעשים כגון אלה, יביאו לידי כך ששום אדם המכבד את עצמו לא ירצה להיות חבר באגודת ישראל... אוי לדור שמנהיגיו נערים".⁵¹ יצחק מאיר לוין מוורשה סקר את הפשקווילים של הקנאים, החל בפשקוויל הידוע והבלתי נשכח, "אברהם אברהם", וטען ש"אגודת ישראל" כולה נתפסת בעיני הציבור נושאת באחריות: "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו... שונאים לאלפים לא היו יכולים לעשות לנו כמוהם... המאסתם את האגודה לגמרי ורבבות חפשים [כינוי לחילוניים] ואלף מזרחים ומאה מתונים [כינוי לחסידיו של הרב צבי פסח פרנק] לא יכלו להרע להאגודה כ"כ [=כל כך]".⁵²

משה בלוי וחבריו נוכחו עתה לדעת, שהפשקווילים ומעשי הקנאים הפכו את

הרב קוק לגיבור גם בעיני הנהגת "אגודת ישראל" העולמית, ואת הקנאים כותבי הפשקווילים – לבעייתה החמורה ביותר של "אגודת ישראל" הירושלמית. בלוי קיווה, שבחירתו של הרב יוסף צבי דושינסקי⁵⁵ (1867-1948) ליורשו של הרב זוננפלד תאפשר להנהגה הירושלמית להטיל מרות על הקנאים (גם אם חשש מהשפעתם של אלה על המנהיג החדש), אולם תקוותו נתבדתה.⁵⁶ הרב דושינסקי היה שונה מהרב זוננפלד וגם לא נהנה מאותה סמכות שהייתה לקודמו. "לא באתי לירושלים – אמר פעם – כדי שיקראו לי בסוף ימי אפיקורס". דברים אלה מעידים שוב על עוצמתה של הקנאות האקטיבית בחברה החרדית והשפעתה על סמכויות רבניות.

בראשית שנת 1933 עלתה המפלגה הנאצית לשלטון בגרמניה, וארץ-ישראל הפכה מקום מקלט גם ליהודי גרמניה. אם היה טיפוס של יהודי אורתודוקסי חרדי שהיה היפוכו הגמור של הירושלמי איש היישוב הישן, היה זה היהודי הגרמני בן האורתודוקסיה החדשה. הלה היה אמנם חרדי בתודעתו, מקפיד בקלה כבחמורה, אך בעל השכלה חילונית, אדם שאימץ את אמרתו של הרב שמשון רפאל הירש, "תורה עם דרך ארץ", כאידאל יהודי ולא כדיעבד. ברור היה שההתנגשות בין שני טיפוסים אלה, שהייתה בעלת ממד אידאולוגי דתי אך לא פחות מכך גם תרבותי-אסתטי, לא תאחר לבוא. בעיני ה"יקים", שהקפידו על לבושם האירופי ועל גינוני התנהגות, נראו הירושלמים "אסיאתיים" ופרימיטיביים; בעיני הקנאים היו עולי גרמניה מסוכנים אפילו יותר מהרב קוק, אויבם המיתולוגי מאתמול. הניגודים הפנימיים הביאו למשבר. בסופו של דבר, לא היה מנוס מפרישתם של הקנאים הקיצוניים מ"אגודת ישראל". בשנת 1935 הקימו, כאמור, את ארגון "החיים", ומשנת 1939 דבק בהם הכינוי "נטורי-קרתא".

שנת 1935 הייתה אפוא שנת מפנה בתולדות הפשקווילים. אלו השפיעו השפעה מכרעת על "אגודת ישראל" בארץ ובחו"ל וגם הקלו על תהליכי דה-לגיטימציה של "אגודת ישראל" הירושלמית הן מצד המחנה הציוני והן מצד חוגים שונים בתוכה. הפשקווילים היו, בסופו של דבר, חרב פיפיות.

נטורי-קרתא וספרות הפשקווילים

מקורו של המונח "נטורי-קרתא" (בארמית: שומרי העיר) הוא בתלמוד.⁵⁵ מסופר על שני תלמידי חכמים, רבי אמי ורבי אסי, שנשלחו בידי רבי יהודה הנשיא למסע בעיירות בארץ-ישראל, כדי לתקן בהן את הטעון תיקון. בהגיעם ביקשו להציג בפניהם את שומרי העיר: "אייתו לן נטורי-קרתא. הביאו בפניהם את שומרי העיר [נטורי-קרתא], אמרו להם [למנהיגים]: אלה אינם שומרי העיר, אלה הם מחריבי העיר. ומי הם שומרי העיר? אלה הסופרים והשונים את התורה, שהם הוגים ומשמרים את התורה ביום ובלילה, על שם שנאמר 'זהגית בו יומם ולילה' (יהושע, א, ח)".

בחירת השם "נטורי-קרתא" תובן על רקע המצב הביטחוני הקשה ששרר בארץ במחצית השנייה של שנות השלושים. המרד הערבי שהחל ב-1936 הגיע לשיאו

ב-1938/9. בקיץ 1938 התיר השלטון הבריטי למוסדות היישוב לגייס שוטרים מוספים ("נוטרים") לתפקידי שמירה והגנה. לצורך השלמת שכר הנוטרים כוננה מגבית "כופר-היישוב", שהוטלה על עסקאות מסחריות.⁵⁶ הנוטרים היו ברובם המכריע חילוניים, אימוניהם נערכו גם בשבתות, והמטבח במחנותיהם לא היה כשר. מבחינתם של החרדים היה זה ביטוי בוטה למהותה החילונית של הציונות והגורם לצרות שהתרגשו ובאו על היישוב. הטלת משימת ההגנה על הנוטרים הייתה אפוא ליבוי האש – "אם ה' לא ישמר עיר, שוא שקד שומר" (תהלים קכ"ז, 1).

כשהגיעו הנוטרים לשוק מאה־שערים לפקח על הכנסת הסחורות ולגבות את "כופר־היישוב" מן הסוחרים, החליטו הקנאים, חברי קבוצת "החיים", למחות נגדם ולהתנגד להם. על רקע ההתנגשות עם הנוטרים פרסמו מודעה שכותרתה "מכתב גלוי להיהדות החרדית" (איור 10).

מן הראוי לקרוא מודעה זו ביסודיות, משום שהיא מלמדת על תפיסת עולמם של הקנאים הקיצוניים. גם מי שאינו מקבל תפיסה זו חייב להודות שיש בה היגיון פנימי וכנות רבה. המודעה פותחת במובאה מהמדרש שהובא לעיל. בהמשך מובעת העמדה הדתית־מסורתית המניחה שההיסטוריה היהודית היא ביטוי להשגחתו הפרטית של האל – "לא ככל הגויים בית ישראל". מתוך כך, כל הצרות והפורענויות שהתרגשו על עם ישראל בארץ ובגולה צריכות להביאו לידי חזרה בתשובה: "לחפש דרכים לשוב אל אבינו שבשמים". זוהי, לפי התפיסה היהודית, "הגנתנו האמתית כלפי כל הקמים עלינו... הצלתנו היחידה בשעת חרום זו". אולם במקום לנקוט בדרך "בדוקה ומנוסה" זו, נוקטים מוסדות היישוב ("מנהלי הועד הלאומי") בדרך הפוכה: דרך התגובה האלימה – "כח ידים ועצמת האגרוף", בלא פנייה לאל. זוהי דרך של מינות, דרכו של בן כוזיבא הוא בר־כוכבא, שלפי המדרש⁵⁷ העדיף להסתמך על כוחו ולא על עזרת הקב"ה. ועוד, הנוטרים מחללים את השבת, אוכלים מאכלות אסורים, מעשנים סיגריות בשבתות ובימים טובים. "כופר־היישוב" אינו אלא אמצעי להשתלטות הציונים על החרדים, והרי הם אינם מכירים במוסדות הלאומיים ובמפעל "כופר־היישוב". מסיבות אלה ואחרות שפורטו במודעה, אסור, לדעתם, על החרדים להשתתף במגבית. על המודעה חתומה "ועדת נטורי־קרתא של היהדות החרדית". השימוש במושג "נטורי־קרתא" אינו אפוא מקרי בהקשר זה – לא הנוטרים המגויסים באמצעות כספי "כופר־היישוב" הם שומרי העיר האמיתיים, כי אם הם, אנשי היישוב הישן, הלומדים בכוללים ומקדישים את עתותיהם לתורה.

מכאן ואילך, נפוץ הכינוי כמציינ את הקנאים הקיצוניים בירושלים. נטורי־קרתא לא היו אף פעם קבוצה מאורגנת וממוסדת, אלא קבוצת מחאה שראתה את עיקר מטרתה ביציאה נגד הסוטים מדרכה ומתפיסתה הדתית. משנות הארבעים ואילך, הפשקווילים יותר משכוונו נגד המנהיגים הציונים, יצאו נגד מנהיגי "אגודת ישראל" וגדולי התורה שתמכו בה.⁵⁸

במחצית הראשונה של שנות הארבעים היה משה בלוי, מנהיגם בעבר, מטרה עיקרית לחציהם של נטורי־קרתא. משה בלוי נשאר ב"אגודת ישראל", גם אם בחירוק שיניים, וייצג בה את האגף "הימני". הוא ניסה בכל יכולתו לשמר את השפעתה של "העמדה הירושלמית" וספג ביקורת חריפה ועלבונות אישיים מצד מתנגדיו ב"אגודת ישראל" (שראו בו "ירושלמי" קיצוני) ומצד נטורי־קרתא (שראו בו אחראי ל"פשרנותה" ול"אי־בהירותה" של "אגודת ישראל"). באב תש"ה (יולי 1945), נערכו בחירות להנהגת "ועד העיר האשכנזי – העדה החרדית", שבהן הפסידה "אגודת ישראל" את שארית השפעתה במוסד זה לטובת נטורי־קרתא. משה בלוי, מנהיג העדה זה שנים רבות ששהה אותה שעה בלונדון, נבחר ברוב זעום והתפטר לאלתר. כאשר הלך לעולמו כעבור כמה חודשים (ח' סיוון תש"ו, 16.6.1946), טענו בניו ש"גירוש" מהעדה החרדית הוא שהחיש את מותו.

נטורי־קרתא שניצחו לכאורה בבחירות לא שלטו למעשה בעדה, בהיותם בעיקר קבוצת מחאה ולא אנשי ארגון ועבודה יומיומית אפורה של מתן שירותים

קהילתיים. עמרם בלוי ואהרן קצינלבוניגן לא מילאו תפקיד משמעותי בהנהגת העדה החרדית, וניתן לקבוע כי דווקא עם ניצחונם זה של נטורי-קרתא בבחירות להנהגת העדה, הלכה ופחתה השפעתם הפוליטית-דתית בחברה החרדית. הרחוב החרדי הירושלמי הושפע יותר מתנועות המחותרת, האצ"ל והלח"י, ובני נוער חרדים ותלמידי ישיבות נמשכו אל שורותיהם. באווירה שנוצרה לאחר השואה, היו רק מתי מעט מוכנים להזדהות עם נטורי-קרתא, שקרנם הלכה וירדה. באופן מתמיה לכאורה, דווקא לאחר קום המדינה הם חזרו לקדמת הבמה. עמרם בלוי הפך בשנות החמישים והשישים "ראש מקדשי השם ברורנו" – גיבורה של החברה החרדית החדשה, "חברת הלומדים". שינוי זה קשור, במישרין ובעקיפין, במודעות הקיר, בפשקווילים ובפמפלטים.

הפשקווילים ב"חברת הלומדים"

בשנות החמישים הלכה והתפתחה חברה חרדית חדשה היא "חברת הלומדים". תהליך זה נבע בראש ובראשונה מהשינויים הכלכליים והחברתיים, מעצבי פניה של החברה הישראלית החדשה שהייתה לחברת רווחה. השינוי החשוב, שהורגש כבר במחצית הראשונה של שנות החמישים, הוא התרחבות תהליך הסוציאליזציה. עקב העלייה ברמת-החיים, הענקת סיוע ממלכתי לחינוך וצורכי המשק הישראלי, התפתחה מערכת החינוך התיכוני והאוניברסיטאי. יותר ויותר הורים יכלו להרשות לעצמם לשלוח את ילדיהם לבתי-ספר תיכוניים. ובמקביל יותר ויותר הורים חרדים יכלו לשלוח את בניהם לישיבות ואת בנותיהם לסמינרים למורות. לראשונה, על רקע העלייה הגדולה, נוצרה דרישה למורות לבתי-הספר החרדיים במימון המדינה (בתחילה במסגרת "הזרם הרביעי" ואחר כך במסגרת "החינוך העצמאי"⁶⁰). הישיבות שהיו ברובן גם פנימיות יכלו להתפתח ולעצב את דמותם של התלמידים כמעט בלא הפרעה (מצד תנועות המחותרת שנעלמו או מצד הצבא, לאחר ששירותם של תלמידי ישיבות נדחה). במחצית השנייה של שנות החמישים התגבשה כבר הנורמה לפיה כמעט כל צעיר חרדי ממשיך את לימודיו בישיבה, ואילו כל בת חרדית ממשיכה את לימודיה בסמינר ומוסמכת להוראה. עד מהרה, התפתח מוסד המשך לישיבה בדמות ה"כולל" שיועד לבחורי ישיבות שנישאו. הבת החרדית שסיימה סמינר למורות יכלה, לראשונה, לפרנס את משפחתה החדשה ולאפשר לבעלה להמשיך ללמוד בכולל. תהליך זה הגיע לשיאו בשנות השמונים והביא להיווצרות חברה חרדית חדשה, שבה רוב הצעירים הבוגרים, עד לשנות השלושים לחייהם ואף יותר, לומדים בישיבות ובכוללים.⁶⁰ לשינויים אלה היו כמובן השלכות דתיות, חברתיות ואפילו פוליטיות, שלא כאן המקום להרחיב עליהם את הדיבור.⁶¹ בהקשר זה חשוב לציין את הזיקה שנוצרה בהכרח בין צעירים, שאימצו בתקופת לימודיהם הארוכה בישיבות ובכוללים עמדות דתיות רדיקאליות, לבין פעולות המחאה של נטורי-קרתא בתחום חילול השבת, השמירה על הצניעות, הפגיעה בחינוך הדתי ועוד. נטורי-קרתא נתפסו כמי שמוכנים להקריב עצמם למען האידאליים הדתיים המשותפים להם ולבחורי הישיבות (למרות שרוב הלומדים הזדהו עם "אגודת ישראל"). עיקר מאבקם התנהל באמצעות פשקווילים ומודעות

קיר, ותלמידי הישיבות והכוללים היו מבחינה זו קהל היעד האידאלי לספרות הרחוב. קריאה "מעמיקה" בפשקווילים ובמודעות קיר המבוססים על לשון המקורות הפכה חלק מהבילוי היומיומי, מעין שעשוע אינטלקטואלי התואם את עיסוקם של תלמידי הישיבות והכוללים והינו חלק מהווייתם החברתית-פוליטית. גם שעות הלימוד הגמישות עודדו קריאה (וגם כתיבה) של פשקווילים ומודעות קיר.

במקביל לצמיחתה של חברת הלומדים החרדית, התפתח גם הגטו החרדי החדש.⁶² בשימוש הסוציולוגי המונח "גטו" נעדר זיקה היסטורית-יהודית, והוא משמש לאפיון התופעה החברתית של התרכוזות מרצון של אוכלוסייה בעלת מאפיינים אתניים ודתיים ייחודיים באזורי מגורים מוגדרים בעיר המודרנית. בתקופת המנדט התגוררו באזורי מגורים של חרדים, כמו שכונת מאה-שערים בירושלים, גם ציבורים אחרים, ולא הייתה בנמצא שכונת מגורים חרדית מובהקת. עם העלייה ברמת-החיים ומפעלי הבנייה הגדולים שלאחר קום המדינה, החלו התושבים הלא-חרדים לנטוש את השכונות שבהן היה ריכוז משמעותי של חרדים ובמקומם הגיעו חרדים חדשים. כך התעצב משנות החמישים ועד שנות השבעים הגטו החרדי המאופיין בהשלטת התרבות החרדית על רשות הרבים. נוצרה אפוא שליטה חרדית על טריטוריה מוגדרת המחייבת התנהגות על-פי קודים חרדיים. מודעות הקיר והפשקווילים הם מהביטויים המובהקים של מציאות זו.

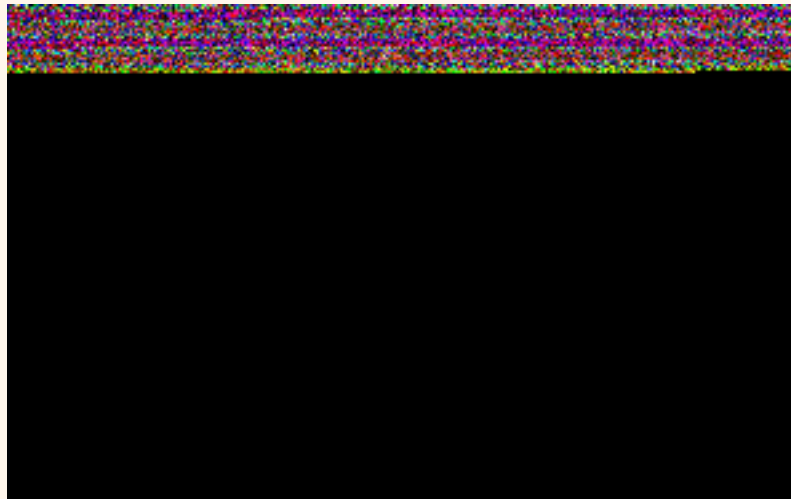
מאחר שהתרבות החרדית היא הטרוגנית במהותה – על רקע ריבוי מסורות, אורחות חיים וזהויות משנה חרדיות (חצרות חסידים שונות, ליטאים, חרדים מזרחיים וכיו"ב) – הגטו החרדי הוא בדרך-כלל מתחם רווי מתח ותחרותיות בעלי אופי דתי וכלכלי המתבטאים לא פעם בפשקווילים ובמודעות קיר. בהעדרה של הנהגה סמכותית חזקה, האופי האנרכי כמעט של המערכת הפוליטית החרדית במסגרת משטר ישראלי דמוקרטי מאפשר שימוש חופשי בסוג ספרות זה כבנשח חברתי.

אולם בכל האמור לעיל אין די להבנת תופעת הפשקווילים. מדוע מספרן של מודעות הקיר הולך ויורד בהתמדה בעיר המודרנית, ואילו בגטאות החרדיים מספרן גדל? קיר המודעות ברחוב החרדי עמוס וצפוף (איור 11). רוב המודעות בצילום שלפנינו הן פרסומים של בתי מסחר ומפעלים המציעים את מרכולתם לציבור צרכנים פוטנציאלי; חלקן מודעות אבל ומספד, ומיעוטן בעלות אופי דתי-פוליטי וניתן להגדירן פשקווילים. הקיר לא נועד במקורו להדבקת מודעות והוא שייך למקלט סמוך לבית-כנסת במרכז הגטו החרדי של השכונות גאולה וכרם אברהם. בשכונות לא-חרדיות יהיה מספר המודעות קטן בהרבה ואופיין שונה. כמעט לא נמצא מודעות מסחריות או מודעות אבל, זאת בניגוד לעבר. ההסבר להבדל זה נעוץ באורח החיים החרדי הייחודי ובאופיו החברתי-דתי של הגטו החרדי.

אחד ממאפייניה של העיר המודרנית הוא הניכור שבין האזרח לסיבתו. שכנים באותו בניין אינם בהכרח מכירים זה את זה. אמצעי התקשורת המשוכללים של תקופתנו מאפשרים זיקה לכמה רשתות חברתיות במקביל, המורכבות לפרקים מיחידים המתגוררים במרחב גיאוגרפי גדול יחסית זה מזה. מאפיינים נוספים הם הניידות הפיזית – החלפת מקום המגורים של המשפחה הגרעינית על רקע השיפור במעמדה הכלכלי – והשינויים הדמוגרפיים המהירים של שכונת המגורים. השמירה על הקשרים המשפחתיים והחברתיים היא במידה רבה עניין אישי.

דירת המגורים משמשת בדרך-כלל את המשפחה הגרעינית לתקופת זמן קצרה יחסית. כמו כן, מקומות העבודה ומרכזי הביילוי והקניות התרחקו מסביבת המגורים הקרובה, וזו שוב אינה מהווה, כבעבר, עוגן חברתי. במציאות חדשה זו חל פיתוח בתפקידן של מודעות הקיר כאמצעי תקשורת וכמקור מידע, כאשר את מקומן תפסו מודעות ופרסומות בעיתונות הארצית והמקומית, בטלוויזיה ובאינטרנט.

אחת העדויות לשינוי זה היא העדרן המוחלט כמעט של מודעות האבל סמוך לבית הנפטר. מודעות אבל הן קריאה לרשתות המשפחתיות-חברתיות של הנפטר ושל ילדיו להתכנסות של ניחומים. אם הנפטר כמעט אינו מוכר לשכניו, וילדיו גרים במקומות אחרים, הרי אין טעם בהפצת מודעות אבל בסביבת מגוריו הקרובה. את מקומן של אלה תפסו אפוא מודעות האבל בעיתונות היומית. גם הכיתוב, בייחוד

איור 11: קיר מודעות חרדי אופייני סמוך לבית-הכנסת "הרצבי", רחוב צפניה 23, ירושלים
צילום: מנחם פרידמן

שמות האבלים ופרטים אחרים (תוארם, מקום מגוריהם), משתנה בהתאם, מפאת הצורך להבהיר לחברי הרשתות החברתיות השונות בדיוק במי מדובר. מבחינה זו, המציאות בגטו החרדי שונה תכלית שינוי. החברה החרדית היא קהילתית במהותה. זיקתה של הקהילה (חסידית, ליטאית, חרדית-מזרחית וכו') היא מרכיב בזהותו העצמית של היהודי החרדי (והיא אחת מיני רבות אחרות). זה האחרון מבטא את זיקתו הקהילתית ומחזקה לפחות פעם בשבוע ביום השבת, אז הוא מתפלל בבית מדרש שזהותו החרדית-ייחודית היא הסיבה לקיומו. בבית מדרש זה הוא גם חוגג את שמחותיו המשפחתיות. חבריו ללימודים יהיו בדרך-כלל גם סביבתו התומכת בעת אבלו. ילדיו לומדים לרוב במוסדות לימוד המקיימים זיקה דתית-חברתית לבית המדרש וינשאו בו בבוא היום, כמוהו, לבת משפחה בעלת זיקה דומה לאותו בית מדרש. אם כן, הרשתות החברתיות של החרדי חופפות ובעלות זיקות משפחתיות וחברתיות ראשוניות זו לזו. האיסור בשבת על נסיעה ועל שימוש באמצעי תקשורת אלקטרוניים מחייב את האדם החרדי ללכת ברגל לתפילות בבית המדרש. בדרכו הוא פוגש במכרים ומשוחח עמם ואף חולף על פני מודעות קיר ופשקווילים וקורא בהם. השבת גם מוקדשת לביקורי חברים וקרובים המתגוררים בסמוך, ולעתים נסבות השיחות על תוכן של מודעות הקיר. אלו מהוות אפוא חלק מהשיח המורכב בין החרדי וסביבתו החברתית והפיזית.

גם האברך שמקום לימודיו, הכולל, נמצא פעמים רבות סמוך לביתו, עושה דרכו הלוך וחזור כמה פעמים ביום ופוגש לעתים תכופות במודעות קיר ובפשקווילים. האברך יכול לקרוא בהם ואף לשוחח בעניינם עם חבריו בכולל. תופעה זו היא ביטוי מובהק של התרבות החרדית, וככל שחברה זו גדלה ורמת-החיים בה גבוהה יותר, יתבטא הדבר במודעות הקיר – בכמותן ובמגוון נושאייהן. מודעות האבל הן מהבולטות במודעות הקיר (איור 12). לעתים, כאשר הנפטר הוא אישיות רבנית חשובה ("גדול בתורה"), ישתלטו מודעות האבל על כל המודעות האחרות ויטביעו חותמן על האווירה ברחוב החרדי. קריאה מדוקדקת בהן מלמדת על הזיקה לסביבה הפיזית-חברתית, על הזהויות הקהילתית והמשפחתית ועל מעמדו החברתי של היחיד. האבלים מפורטים בדרך-כלל בתחתית המודעה, בצד שמאל. כאן יופיע שם משפחתו של הנפטר ומתחתיו ייכתבו בשורה, לרוב בלא פירוט שמי (אלא אם כן הובא המת מחו"ל להיקבר בארץ) – אשתו, בניו, בנותיו, כלותיו וחתניו, נכדיו ולעתים גם ניניו. מתחת לשורה זו יופיעו שמות משפחה נוספים מן המעגל השני של האבלים – המחוננים – שוב בלא שמות פרטיים, בשונה מהמקובל בחברה הלא-חרדית. זאת מאחר שבחברה החרדית די בציון שמות המשפחה כדי לזהות את הרשתות המשפחתיות-חברתיות לא רק של הנפטר, אלא גם של ילדיו. כמו כן, די לפרסם את דבר האבל במודעת קיר, כדי שהוא יובא לידיעת קרובים וידידים, גם אם הם מתגוררים במקום אחר.

ארץ המודעות כיום

הגטו החרדי הוא אפוא במידה רבה "ארץ המודעות", והפשקווילים ומודעות הקיר הם אחד מערוצי התקשורת העיקריים בו. כיום, התרחב היקף התופעה; גודלן של המודעות, העיצוב הגראפי ומגוון נושאייהן השתכללו מאד בהשוואה לעבר. על רקע השיפור המתמיד ברמת החיים והתפתחותו הטכנולוגית של ענף הדפוס, התרבו המודעות המסחריות אך גם הפשקווילים כספרות מחאה ולעג לא נעלמו. להיפך, הקלות שבה ניתן כיום להדפיסם ולהפיכם (באמצעות מחשב אישי ומדפסת ביתית) הופכת אותם לכלי ביטוי זמין ונוח.⁶⁵

ההשוואה בין ספרות-הקיר לגוניה השונים לבין הפרסומת המסחרית בעיתונות ובכלי התקשורת האחרים החרדיים מתבקשת מאליה, בהיות שתיהן מבטאות את המציאות הכלכלית-חברתית. יחד עם זאת, שלושה הבדלים עיקריים הופכים את ספרות-הקיר, לרבות המרכיב הפרסומי-מסחרי שלה, לתופעה ייחודית: אורך חייה של מודעת הקיר קצר עד מאד בהשוואה לערוצי פרסומת אחרים (אפילו מודעת עיתון) ומוכתב במידה רבה על-ידי התנאים הפיזיים והסביבתיים: פגעי מזג האוויר, סכנת השחתה חלקית או מלאה על-ידי עוברים ושבים ובעיקר כיסוי על-ידי מודעות חדשות. קיר המודעות הוא מעין סרט נע שהכתוב בו מתחלף אפילו בו ביום ולרוב תוך יום-יומיים. אופיו הזמני של הפשקוויל הופך ערוץ תקשורת זה לביטוי הרבה יותר נאמן למתרחש בחברה החרדית על היבטיה השונים.

האופי האנרכי כמעט של ספרות-הקיר. קיר המודעות הוא משטח פתוח לכל אחד. מחירן הזול של המודעות וקלות הפקתן הופך אותן למבטאות נאמנות

איור 12: מודעות אבל, מאה־שעים, 2005
צילום: ליאניד פדרול־קביטקובסקי

של ההטרוגניות הקהילתית והמורכבות של החיים בגטו החרדי. עקב כך, הקיר הוא זירה של מאבק ותחרות על "שטח מחיה". מי שמדביק מודעה בבוקר עלול כעבור זמן קצר למצוא אותה מושחתת או מכוסה במודעות אחרות. מודעות ופשקווילים בעלי רגישות פוליטית־דתית או אישית עשויים להישחת בתוך זמן קצר. לכן, במקרים רבים מודבקים מודעות ופשקווילים כאלה זמן קצר ביותר לפני כניסת השבת, ופשקווילים המכוונים נגד סמכויות דתיות מודפסים בפורמט קטן ומפוזרים ברחוב מתוך מכונית נוסעת.

ריבוי המודעות והאופי האנרכי כמעט של קיר המודעות מחייבים מציאת דרכים למשוך את תשומת לבם של העוברים ושבים. אמנם זו בעייתה של כל מודעת פרסומת, אלא שבגטו החרדי מתוסף קושי נוסף: הצורך לגרום לעוברי האורח לעצור ולקרוא מודעה. כותרת גדולה ושימוש במילים חזקות ("זעקה גדולה ומרה", "גוואלד", "הצילו") הם אמצעי מקובל במודעות המבקשות לגייס את הציבור לפעילות מחאתית־דתית: לקרוא להפגנה, לצום ולתפילה. השימוש בגרפיקה (לעתים קרובות בצורה היתולית), בצבע בולט וגם בנוסח מתגרה והיתולי הוא חלק בלתי נפרד גם מעולם מודעות הקיר המסחריות. לעתים קרובות, מתחוללת "מלחמה" בין ספקי שירותים המתחרים זה בזה באמצעות מודעות הקיר שאף מתייחסים זה למודעותיו של האחר. כך אפשר למצוא,

מודעות מתחרות של יבואני מגבעות (בעיקר לפני החגים) (איור 13), ספקי שירותי טלפון סלולריים וכן חנויות והוצאות של ספרי קודש.

ניתן אפוא לתאר את מערכת היחסים בין הסביבה החרדית לעולם מודעות הקיר כשיח מורכב, שבו מודעת הקיר מבקשת למשוך את תשומת לבו של הקורא הפוטנציאלי, תוך תחרות קשה עם המודעות האחרות.

אם כן, מודעות הקיר בגטו החרדי אינן בבחינת עולם הולך ונעלם, למרות התפתחותם של אמצעי התקשורת המודרניים. נהפוך הוא, זהו עולם עשיר ומורכב שטכנולוגיות הדפוס החדשות רק מסייעות בהתפתחותו. ערוץ תקשורת זה משקף את החיים הציבוריים ואף חודר לתחומים רבים של רשות היחיד. הוא פותח צוהר להבנת החברה החרדית ומאפשר להבחין בקהילות הייחודיות על מארג היחסים ביניהן, וביניהן לבין החברה הישראלית הלא-חרדית, על ציבוריה הרבים. אָבָל ומספר, בילוי ובידור לצד פעילות כלכלית מגוונת – כל אלה מהווים את עולם מודעות הקיר בגטו החרדי, הנאלץ להתמודד עם חדירתה של המודרנה (באמצעות הטלוויזיה, המחשב, האינטרנט, הטלפון הסלולרי וכיו"ב) אל תוך ביתו פנימה.

איור 13: מודעות מתחרות של יבואני מגבעות, מאה-שערים, 2005
צילום: ליאוניד פדרול-קביטקובסקי

הערות ומקורות

1. חמשת הפסלים האחרים המכונים "הפסלים המדברים" (statue parlanti) הם: Il Marforio הנמצא כיום במוזיאון קפיטוליני; Madama Lucrezia הנמצא כיום בפיאצה סן-מרקו; L'Abate Luigi המוצב בכיכר צדדית ליד ויה ויטוריו עמנואלה; Il Facchino המוצב בויה לטה; Il Babuino הנמצא בקרבת המדרגות הספרדיות, בויה דל בבואינו.
2. על ההיסטוריה של ה-Pasquinata ברומא נכתב רבות. ראה בעיקר: Mario dell'Arco, *Pasquino*, Vol. 1 Capitolium, 1967.
Claudio Rendina, *Pasquino – statua parlante – Quattro secoli di pasquinate*, Newton Compton editori, 1991;
אוסף גדול של Pasquinate הופיע בספרון:
"Le pasquinate celebri (1447-188...)", Editrice reprint, 1993.
3. הידוע ביותר הוא Affaire des placards – פשקוויל הוגנטי שתקף בחריפות את המיסה הקתולית, הופץ בפריס והורבק גם על דלת חדר משכבו של המלך פרנסיס ב'1 באוקטובר 1534. כתוצאה מכך, הוחרפו הרדיפות נגד ההוגנוטים והגיעו לשיאן בטבח ליל ברתלומאוס הקדוש (24/25.8.1572)
4. הידועים ביותר הם שורה של פמפלטים הקרויים Marprelat Controversy מן השנים 1588/9. ראה דיון נרחב בתופעה ובחשיבותה Joad Raymond, *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain*, Cambridge University Press, 2003.
5. פרופ' דוד כץ, שהוא אחד המומחים הנודעים לשפה היידישית, סבור במכתבו אלי, שהפשקוויל נקלט ישירות מהאיטלקית.
6. ראה: מ' פרידמן, *חברה במשבר לגיטימציה – היישוב הישן האשכנזי, 1900-1917*, מוסד ביאליק, ירושלים, תשס"א, עמ' 4-5.
7. באימפריה העות'מאנית הוקנו לקונסולים של המעצמות האירופיות זכויות שיפוט (קפיטולציות) ביחס לנתיניהן. מרבית היהודים האשכנזים היו נתיני מדינות אלה ולכן לא היו נתונים לסמכות השלטון העות'מאני או לסמכותו של בא-כוחו, החכם באשי.
8. כספי התמיכה שנשלחו מיהודי הפזורה חולקו ליהודי ארץ-ישראל. ביישוב הישן האשכנזי התארגנו במחצית השנייה של המאה ה-19 כוללים על-פי ארצות/ערי מוצא שחילקו את הכספים שנאספו לכל אחד מחבריהן. רשימת הכוללים האשכנזיים וסכומי החלוקה שחילקו לחבריהן ראה: פרידמן, תשס"א, עמ' 135-138.
9. ראה: שם, עמ' 97-109.
10. על הקנאות ה"ירושלמית", ראה: מ' פרידמן, *החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, 1991, עמ' 90-91.
11. על בתי הרפוס ופועלי הרפוס בירושלים של התקופה העות'מאנית, ראה פרידמן, תשס"א, עמ' 81-82.
12. ראה: מ' פרידמן, *חברה ודת – האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ ישראל, תרע"ח-תרצ"ו/1918-1936*, (ספרייה לתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל), יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשל"ח, עמ' 33-37.
13. ראה עליו: מ' פרידמן, יוסף חיים זוננפלד, בתוך: ז' צחור (עורך), *העלייה השנייה – אישים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשנ"ח*, עמ' 165-167 ובמקורות המצוינים שם.
14. משורר ומשפטן יהודי הולנדי שחזר בתשובה, הצטרף לתנועת המזרחי ועלה לארץ-ישראל (פברואר 1919). לאחר זמן קצר הפך לאנטי-ציוני קיצוני והצטרף ל"ועד העיר האשכנזי" ופעל בשירותו נגד האינטרסים של התנועה הציונית בארץ-ישראל. סופו שנרצח בידי חברי ההגנה. הרצח עורר פולמוס קשה ביישוב שהדיו נשמעים עד היום. ראה סיכום הפרשה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 230-250.
15. חסידות גור קרויה על שם מקום מגוריו של הרבי האדמו"ר, Gora-Kalwaria, עיירה השוכנת דרומית-מזרחית לוורשה על גדות הנהר ויסלה. גור היא ענף של חסידות פשיסחא-קוצק ומשכה רבים מחסידי מרכז פולין (פולין הקונגרסאית). הרבי אברהם מרדכי אלטר (1866-1948) היה ממייסדי "אגודת ישראל" העולמית (קטוביץ 1912), והאישיות הדתית המרכזית ב"אגודת ישראל" בפולין לאחר מלחמת-העולם הראשונה. הדומיננטיות של חסידות גור ב"אגודת ישראל" בפולין גרמה לכך שיריביה, חסידי אלכסנדר, לא הצטרפו לתנועה ואף נאבקו בה.
16. ראה ספרו האוטוביוגרפי: י' אורנשטיין, *בבבלים – מזיכרונותיו של לוחם, הוצאת חוג ידידים, תל-אביב, תשל"ג*, בייחוד עמ' 9-35. על הסחף ביישוב הישן האשכנזי לאחר הכיבוש הבריטי ראה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 132.
17. הרב זוננפלד ראה בהקמתה של הרבנות הראשית "נטיעת אשרה בידי אצל מזבח ה'" והכריז על היום שבו התכנסה האסיפה הבוחרת של הרבנות הראשית (י"ג אדר א' תרפ"א, 21.2.1921) כיום צום. בעגה של הקיצוניים – "טשטוש הצורה".
18. מתוך התקנתן של חברת "החיים" בעיה"ק ירושלם תובב"א: "המטרה: א. לבחור בחיים חיי התורה ומנהגי' כמסורה לנו מאבותינו הק'; ב. להרים את דגל התורה ברמה, וכל דרכינו ופעולותינו בחיים

- יביעו כי תורתנו הק' היא חיינו ובה אנו חיים; ג. ליצר חוג משוחרר מהשפעת רוח הזמן ודעות' הכוזבות (כהלאומיות ודומי'); תנאי החבר: א. להיות קובע עתים לתורה; ב. מחנך בניו ובנותיו בחינוך ישראל סבא דווקא בלי שום שנוי (בתי חנוך לבנות שלומדים שם עברית אינם בכלל חנוך ישראל סבא); ג. אינו חבר בשום חברה, הסתדרות או אגודה אשר מטרתה, תקנותיה או פעולותיה, אינם עפ"י התורה; ראשי פרקים משטת "החיים"... החיים מרגישים את הסכנה האיומה, הצפוי' להיהדות בארצנו הק' על ידי ארגונם שלטונם וכבושם של החפשים ח"ו על ידי: א. מטרתם הכללית: הלאומיות, או שיטת דומות לה, כפירה בתורה"ק ואמונה בגאולה של "כחי ועוצם ידי"; ב. ידם הנטוי' לעקירת התורה והיהדות, בכל פרטי מעלליהם ומפעליהם; ג. רוח הזמן, מורעל למינות והפקרות. אשר כבר עלה בידם ליצור בארצנו הק' בעו"ה. החיים אשר יודעים: כי כל חיותם הוא תורתנו הק'. ורוצים לחיות על-פי' כמסורה לנו מאבותינו הקד' ומשתוקקים עוד ל"מתי יגיעו למעשה אבותיהם". מוצאים: כי העצה היחידה להנצל מהם, ומרוח הזמן האיום – הוא: ליצור מקום הצלה בתוך הים הוועף. לשמרו לבנותו ולנטעו לכל צרכיו, באופן בלתי תלוי'.
- 20 ברובן תוצרת המפעל הגרמני Heidelberg. יש להניח, שחלק מהן הובא ארצה במסגרת "הסכם ההעברה" (טרנספר), שעליו חתם חיים ארלוזורוב עם השלטון הגרמני הנאצי ב-1933. עד לפני עשרים שנה עוד ניתן היה למצוא את המכונות הללו כמעט בכל בתי הדפוס הקטנים של שכונות מאה-שערים ובית-ישראל, שבהם הודפסו מרבית הפשקווילים.
- 21 כולל פולין-ורשא שהיה נתון לשליטתם של חסידי גור נהג להזמין דרך קבע את הרב קוק לאירועים פומביים שערך. אופיינית מבחינה זו העובדה שמייסדי המושבה בני-ברק, שהיו עולים חסידים מפולין, נזקקו לרב קוק בשאלות ציבוריות ולא פנו לרב זוננפלד או לרב דושינסקי. ראה: י' גרשטנקרן, זכרונותי על בני-ברק, א, הוצאה פרטית, ירושלים, 1942, עמ' ער-ער.
- 22 ראה "קול ישראל", כ"ד סיוון תרפ"ז, 24.6.1927. חגיגות הביכורים תוארו שם כינסיעה בעגלות בפומבי, חילולי יום טוב נוראים שאין דוגמתן'.
- 23 הפשקוויל עצמו לא נשמר. הנוסח הוא על-פי "דאר היום", ל' בסיוון תרפ"ז, 30.6.1927, וכן על-פי תיאורו של רפאל קצינלבוין, ראה להלן.
- 24 ראה: בית המדרש, מהדורת ילינק, ב, 121; אייזנשטיין, "אוצר המדרשים – מוגריתא דבי רב", עמ' 356 ועוד.
- 25 בבלי, בבא-קמא, צב,ב.
- 26 למשל בראשית רבא, מהדורת ילינק, פרשה סח.
- 27 הפשקוויל "קול גדול" (סיוון תרפ"ב, יוני 1922) יצא על רקע "פרשת נורתקליף" (פגישתו של דה-האן עם אל-העיתונות הבריטי לורד נורתקליף) והאשמתו של דה-האן בבגידה. שני מחברי הפשקוויל, מאיר הלר-סמניצר ויוסף הופמן, זומנו לדין תורה אצל הרבנות הראשית וסירבו להופיע. בתגובה הוחרמו השניים, אך הרב זוננפלד ובית-דינו הודיעו שאין בהם ממש. הרבנות הראשית ביקשה להעמיד לדין את השניים בבית-משפט השלום בירושלים (לפני השופט מ' לבנון). סנגורם דה-האן דרש להעביר את המשפט לשופט ערבי, אך בקשתו נדחתה. השניים נידונו לקנס כספי ולמאסר. בתגובה יצא העיתון "קול ישראל" בכותרת גדולה "רבנים במאסר". בסופו של דבר, שוחררו השניים על-פי בקשתה של הרבנות הראשית. ראה בהרחבה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 228-230.
- 28 ממכתבו של יצחק מאיר לוי (מנהיגה של "אגודת ישראל" בפולין וחתנו של האדמו"ר) למשה בלוי מיום כ"ב בתמוז תרפ"ז, 22.7.1927, ארכיון "אגודת ישראל" (אג"י), תיק 34.
- 29 ראה מכתבו של משה בלוי ליצחק מאיר לוי מג' בתמוז תרפ"ז, 1.7.1927, שם.
- 30 המבזה תלמיד חכם דינו נידוי – שולחן ערוך, יורה דעה, שלד, מז
- 31 על ההבחנה בין "קנאים אקטיביים" ו"קנאים פאסיביים" ועל מערכת היחסים ביניהם לבין הסמכות הדתית המגנה עליהם ראה: M. Friedman, Religious Zealotry in Israeli Society, in: S. Poll and E. Krausz (eds.), On Ethnic and Religious Diversity in Israel, Bar-Ilan University, Ramat Gan, 1975, pp. 91-111.
- 32 לימים כיהן כאדמו"ר מגור, נפטר בתמוז תשנ"ב, 1992.
- 33 במכתב מיום כ"ב בתמוז תרפ"ז, 22.7.1927, ארכיון אג"י, תיק 314.
- 34 שם, שם.
- 35 ביחס לפורעים הערבים כותב גם משה בלוי לי' איז, אחד ממנהיגי "אגודת ישראל", שצידד במו"מ עם המופתי: "מע"כ... טועה בחושו שאפשר לעשות שלום עם הערבים. הערבים הם שונאים בנפש. אין אנו רוצים לנתק את כבלי הגלות, אבל איננו רוצים גם להיות נהרגים ונשחטים ולהתחשב כדומן על פני השרדה..." - מכתב מיום כ"ה תמוז תר"ץ, 21.7.1930, ארכיון אג"י, תיק 50.
- לימים, יאמר דברים דומים לאלה של יונגרייז משה פרוש למפקד הצבא הבריטי כתגובה על דרישתו של הלה שהישוב ימסור לצבא את הנשק הבלתי ליגאלי שברשותו (כ"ה אייר ת"ש, 2.6.1940).
- 36 ט"ו חשוון תרצ"א, 6.11.1930.
- 37 ר"ח שבט תרצ"א, 19.1.1931, ארכיון אג"י, תיק 327.
- 38 מתוך המודעה. ראה צילומה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 337.
- 39 י"ג אייר תרצ"א, 30.4.1931.

- 40 ראה הערה 49 להלן.
- 41 הנה היריעה בעיתון "הארץ", מעשה נבלה של צעירי ה"אגודה", י"ט אדר ב' תרצ"ב, 27.3.1932: "ירושלים החרדית נודעוזה לשמע מעשה נבלה שנעשה בליל פורים בידי צעירי אגודת ישראל. בעת קריאת המגילה כינסו בבית הכנסת של בתי ברודא ילדים השייכים לארגון 'חנך' לנער וערכו 'משפט' על הרב קוק. הושיבו בית דין לבחור אחד בן 16 שהתחפש כרב קוק הושב על ספסל הנאשמים. לאחר פרשת המשפט הוציאו את דינו למות ויר' בו. לאחר שמישהו העיר כי עודנו חי, רמסוהו ברגלים. הדבר עורר התמרמרות עצומה. בקשר עם כך הופיעה גם הודעה בחוצות נגד 'מעשה הנבלה הגדולה ביותר בדברי ימי ישראל'."
- 42 הם הוציאו חוברת בשם "דברי האיגרת", שבה גינו שוב את האדמו"ר שביקר ("עשה ויזטעס") אצל הרב קוק, "הכופר הציוני... ושתה אצלו יין". ראה: "הארץ", ט"ז אדר א' תרצ"ב, 23.2.1932.
- 43 ראה: מודעת "בית דין הגדול לכל מקהלות האשכנזים הי"ו", מיום כ"ג אדר ב' תרצ"ב, 31.3.1932, פרידמן, תשל"ח, עמ' 340 – "בקשר עם המשחק המכוער שנעשה בביהכ"ס בבתי ברודא".
- 44 כמה דוגמאות לכך ראה: מ' בלוי, על חומותיך ירושלים – פרקי חיי, הוצאת נצח, תל-אביב, תש"ו, עמ' קיד-קיט.
- 45 המודעה מיום י"א חשוון תרצ"א, 2.11.1930, ראה צילומה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 336.
- 46 "בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים] נמצאים תועים [הכוונה לרב קוק] החושבים שתעותם כאלה [משחקי כדור רגל] נחוצים לנו לבנין האומה וארצה".
- 47 המאמר פורסם בעיתונה של "אגודת ישראל" בפולין, "דאס אידישע טאגבלאט", כ"ח אייר תרצ"ב, 3.6.1932.
- 48 תיאור טוב של הפרשה ראה: א' ארסט, "פרשת רוממה", אסופות 5, יוני 1957, עמ' 137-145.
- 49 ראה בבלי, גיטין, נו, א; בבלי, סנהדרין, טז, א; ירושלמי, שבת, ב, א; ירושלמי, עבודה זרה, ב, ב. צילום מודעת ביטול החרם ראה: פרידמן, תשל"ח, עמ' 343.
- 50 ראה מכתביו מהימים ט"ז שבט תרצ"ג, 12.2.1933; ב' אדר תרצ"ג, 28.2.1933; ט"ו אדר תרצ"ג, 13.3.1933, ארכיון אג"י, תיק 3. בלוי התנגד לדרישתו של רחנהיים להוציא את מחברי הכרוזים מ"אגודת ישראל". "יש לקחת בחשבון שהשגנון הזה בא להם למראה הזוועות יום יום בחילולי הדת... שהם רואים את הרב קוק אחראי בעדם". מכתבו לרחנהיים, כ"ז שבט תרצ"ג, 23.2.1933, שם, שם. קשה למצוא קטע מתאים יותר להדגמת היחס המורכב לקנאות ולקנאים כמו קטע זה.
- 52 מכתבו מיום כ"ג שבט תרצ"ג, 19.2.1933, ארכיון אג"י, תיק 34.
- 53 רב הונגרי טיפוסי. לפני בואו לירושלים שימש כרבה של קהילת גלאנטה ואח"כ של קהילת חוסט (Khust) (אז בתחומי צ'כוסלובקיה כיום בתחום אוקראינה). בלוי וחבריו ביקשו מלכתחילה לבחור רב "ליטאי" (הרב מנדל זק מריגה), אך התנגדותם התקיפה של הרבנים האשכנזים ברבנות הראשית מנעה מהרב זק מלקבל את המינוי. הרב דושינסקי הגיע לירושלים ביום 1 אלול תרצ"ג, 29.8.1933.
- 54 בלוי, שהיה בעל עין חודרת, אכן פקפק ביכולתו של הרב דושינסקי לעמוד מול הקנאים הקיצוניים (ראה מכתבו לרחנהיים, ל' אדר א' תרצ"ב, 6.9.1932). חששותיו נתגלו כמוצדקים.
- 55 ירושלמי, חגיגה, פרק א', עו טור ג'; מדרש פתיחתא דאיכה רבתי, מהדורת בובר, ב' ובמקבילות רבות.
- 56 ראה בהרחבה: י' סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, חלק שני, כרך ב', הספרייה הציונית והוצאת מערכות, תל-אביב, 1964, עמ' 1003-1013.
- 57 איכה רבה, מהדורת וילנא, ב'.
- 58 ראה גם: בלוי, תש"ו, עמ' קיב.
- 59 עם קום המדינה הוכרו ארבעה זרמי חינוך: הזרם הכללי (אזרחי); זרם העובדים (סוציאליסטי-הסתדרותי); זרם המזרחי (דתי-ציוני) והזרם הרביעי (תלמודי תורה ובתי-ספר לבנות "בית יעקב"). עם ביטול הזרמים והנהגת החינוך הממלכתי והממלכתי-דתי (ממ"ד), הקימה "אגודת ישראל" (8.5.1953) רשת חינוך משלה – החינוך העצמאי. ראה: צ' צמרת, ההחלטה להכיר בזרם הרביעי: זרם אגודת ישראל, עלי גשר צר, החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, קריית שדה בוקר, 1997, עמ' 27-39.
- 60 ראה: פרידמן, 1991, עמ' 70-87.
- 61 שם, עמ' 70-161.
- 62 שם, עמ' 114-161; י' שלהב ומ' פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות – הקהילה החרדית בירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים, תשמ"ה.
- 63 על הצד הלשוני של מודעות הקיר החרדיות ראה מאמרה של צ' שפירא בספר זה, וכן: ה' קנטור ומ' מוצ'ניק, שימושי לשון ייחודיים במודעות העדות החרדיות, בתוך: מ' צפור ומ' אביעז (ע), ספר זיכרון לד"ר צבי בצר, מכללה אקדמית דתית לחינוך וישיבות הסדר, כרך ב-ג, רחובות, תשס"ד, עמ' 239-249; הנ"ל, לשון ומגדר – הבדלים בין נשים לגברים במודעות החרדים, תלפיות – שנתון המכללה, אגודת שוחרי תלפיות – משרד החנוך והתרבות, המחלקה להכשרת עובדי חנוך והוראה, תל-אביב, כרך י"ב (תשס"א-תשס"ב), עמ' 457-464.